

TIBOR ALMÁSI

*Department of Auxiliaries to
the Study of History
University of Szeged*

THE DOCUMENTARY HERITAGE OF ANGEVIN HUNGARY
COMES TO LIGHT

Anjou-kori Oklevéltár (Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia 1301–1387), preside J. Kristó, adiuvantibus T. Almási, L. Blazovich, G. Érszegi, F. Makk, vol. 1: (1301–1305), vol. 2: (1306–1310), vol. 3: (1311–1314), vol. 4: (1315–1317), vol. 5: (1318–1320), vol. 6: (1321–1322), ed. G. Kristó, Budapest–Szeged 1990, 1992, 1994, 1996, 1998, 2000; vol. 7: (1323), ed. L. Blazovich, L. Géczi, Budapest–Szeged 1991; vol. 8: (1324), ed. L. Blazovich, Budapest–Szeged 1993; vol. 9: (1325), ed. L. Géczi, Budapest–Szeged 1997; vol. 10: (1326), ed. L. Blazovich, L. Géczi, Budapest–Szeged 2000; vol. 11: (1327), vol. 12: (1328), vol. 13: (1329), ed. T. Almási, Budapest–Szeged 1996, 2001, 2003; vol. 14: (1330), ed. T. Almási, T. Kőfalvi, Budapest–Szeged 2004; vol. 15: (1331), ed. I. Tóth, Budapest–Szeged 2004; vol. 17: (1333), ed. G. Kristó, Budapest–Szeged 2002; vol. 19: (1335), ed. G. Kristó, F. Makk, Budapest–Szeged 2004; vol. 20: (1336), ed. F. Piti, Budapest–Szeged 2004; vol. 21: (1337), ed. L. Blazovich, L. Géczi, Budapest–Szeged 2004; vol. 23: (1339), vol. 24: (1340), ed. F. Piti, Budapest–Szeged 1999, 2001; vol. 25: (1341), ed. F. Sebők, Budapest–Szeged 2004.

In present-day Hungary the most monumental medieval research project is, incontestably, the collection Angevin Archives (*Anjou-kori Oklevéltár*), publication of which is still in progress. This statement can be supported by the fact that the period explored by this collection will span nearly a hundred years (1301 to 1387) and that the number of volumes will amount to over seventy. Moreover, because of the broad interests and dynastic connections of the Angevin kingdom of Hungary, the documents included in this collection cover and refer to extensive geographical areas. In addition to the Central European — Czech, Polish, Austrian — connections, several facts point to the wide-ranging interests of the Angevin kings of Hungary extending to countries lying as far as Aragon, Naples, France and even England or Lithuania, and to their affairs. Considering the matter from this point of view, we can say without exaggeration that the publication of the Angevin Archives is a highly promising enterprise;

even international response can be expected, as it would profitably serve the needs of a serious and wide-ranging academic community, and may also satisfy the curiosity of the non-specialist Hungarian readers interested in the past.

Despite the fact that medieval studies in Hungary have been prompted by the keen interest of the general public, the Angevin Archives cannot be considered as a response to the incentive of some fashionable trend, or to the recent popularity of Hungarian history among rather mixed audience. The heyday of source publications of similar character and extent both in Europe and in Hungary was the nineteenth century, or the beginning of the twentieth century and it lasted for a few decades. According to the current view, however, the age of historical scholarship attaching a primary importance to philological methods is over by now. It is incontestable that in a period when, as we can see, the study of the manifestations of everyday life made a breakthrough and is still popular, and microhistory has been gaining ground in historical scholarship, while cultural anthropological approaches are becoming more and more fashionable, and postmodern historiography begins to doubt and challenge the validity of former statements and interpretations concerning the past, a research trend characterized by deep engrossment in philological investigations in the archives seems — by all appearances — to be somewhat obsolete and outmoded, and represents a means of communication which is considered to be behind its time.

Besides, in present-day Hungary the Angevin Archives is not the only monumental enterprise of this kind. The last quarter of the twentieth century led to a late boom in the studies of the official documents of the past in Hungary. The most important publications of this type, some of which are still in progress or waiting to be continued are: *Diplomata Hungariae antiquissima, accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia 1000–1196*, vol. 1: (1000–1131), ed. G. Györffy, J. B. Borsa, F. L. Hervay, B. L. Kumorovitz, J. Moravcsik, Budapestini 1992; *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*, vol. 1/1: (1001–1225), vol. 1/2: (1225–1257), vol. 1/3: (1257–1270), vol. 2/1: (1272–1290), ed. I. Szentpétery, Budapest 1923, 1927, 1931, 1943, vol. 2/2–3: (1272–1290), vol. 2/4: (1290–1301), ed. based on I. Szentpétery's manuscript by I. Borsa, Budapest 1961, 1990; *Zsigmond-kori Oklevéltár (Archive of the Sigismund Era)*, vol. 1: (1387–1399), vol. 2/1 (1400–1406), vol. 2/2 (1406–1410), comp. E. Mályusz, Budapest 1951, 1956, 1958. Elemér Mályusz's manuscript was completed and prepared for the press by Iván Borsa: vol. 3: (1411–1412), vol. 4: (1413–1414), vol. 5: (1415–1416), vol. 6: (1417–1418), vol. 7: (1419–1420), Budapest 1993, 1994, 1997, 1999, 2001. New research results were published by Iván Borsa, Norbert C. Tóth in vol. 8: (1421), vol. 9: (1422), Budapest 2003, 2004; *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. Codex diplomaticus Transsylvaniae. Diplomata, epistolaria et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia*, vol. 1: (1023–1300), published in regesta by Zsigmond Jakó, Budapest 1997, 2004.

If we want to find out why the study of Hungarian charters was so unusually intensive during these years, we should take into consideration some facts which can help us come nearer to the truth. The study of archival records and of the surviving pre-1526 sources (the closing year of the Middle Ages in Hungary) — the main ambition of which was to meet the requirements of modern scholarship — began as late as the 1870s. Due to the romantic view of history prevailing in Hungary at the time, most of the attention was given to the history of the first royal dynasty of Hungary, the house of the Arpads. Because the main efforts of these years were concentrated on the archival material, the scholars had the opportunity and actually managed to process most of the nearly ten thousand documents surviving from the Arpadian age. In parallel with this work, the study and publication of the archival records of the following era, that of the Angevin kings, was also launched. Nevertheless, the latter did not cover the entire archival material surviving from the Angevin era, actually, it was far from a complete covering of the sources available. The number of the surviving documents of the Angevins was considerably higher, four to five times as high as that of the Arpadian age, and only a strictly selected number of these documents was included in the volumes of the above-mentioned series. Moreover, the publication did not continue beyond the documents of the year 1359. As to the following periods, encompassing the reigns of King Sigismund, King Matthias Hunyadi and the Jagellonian dynasty, the study of sources surviving from these periods produced even more modest results. Though the plan for the edition of the Archives of the Sigismund era was completed by 1918, the publication had to be postponed to a much later time. As to the publication of the archives of the following period, it did not reach even the stage of plan.

By the time the traditional frontiers of the Hungarian Kingdom disintegrated in 1918, even the former programmes to study the historical sources systematically and thoroughly were losing their importance, because the emerging new trends of the philosophy of history eclipsed them and made them appear out of date, not only in Hungary but also all over Europe — which led to the situation that only a small (and lesser) part of the archival sources surviving from the years before 1526, estimated to be about 200 000 items, was published. In the twentieth century other circumstances had also an unfavourable influence on the study and publication of the charters. These negative influences could be attributed mainly to the new situation created by the collapse of the thousand-year-old operational framework of the Hungarian state administration. The shock caused by the loss of much of Hungary's former territory inevitably changed the character of the reflection about history in Hungary and gave a new direction to researches. The study of sources based on philological methods and striving to reconstruct the past as completely and as true to the original as possible were suddenly replaced by a preference for searching the causes of the loss, in order to find reasons for self-justification, for insisting on historical rights and to

grasp the true Hungarian national character and present it to the nation as a claim to national pride and a model to follow. This means that historiography was strongly influenced by ideological views and was given a direct political slant. Compared to this, the fact that by then most of the archival source material was beyond the new borders of the State and, for a long time to come, caused serious difficulties to historians wanting to study the sources, have access to or even to look at them, seemed only a secondary consideration.

Still, during the years directly preceding the World War II, when a large part of the annexed territories were temporarily returned to Hungary, the historiography of the period did not show any particular interest either in overcoming and remedying this shortcoming, or in the study of the still unexplored Hungarian medieval sources. The historians preferred to confine themselves to supporting or justifying theoretical statements, and took the evidence from sources explored earlier, before 1918. The situation did not change for the better — it even deteriorated — during the period between 1948 and 1990, under the reign of the Marxist conception of historiography. The writing of history was put under strict political surveillance and was required to prove convincingly that the laws of historical development were based on Marxist axioms. It follows from the nature of this conception that the methodical investigation of the historical sources of the past was not a requirement, even for historians. Actually, the study of sources allowing new approaches and providing new interpretations was considered to be undesirable. It would have disturbed the mentality required from scholars. The dogmatic nature of the reigning ideology, with its infallible dogmas based on the unquestioning acceptance of the truths of orthodox doctrine, had to be protected from any kind of intellectual independence, thus a critical attitude and the investigation of sources were not encouraged. During this period of orthodoxy, the directors of research and scholarly activity, at best, turned a blind eye to the investigations undertaken by scholars whom they considered to be ideologically unreliable and old-fashioned, because of their interest in medieval documentary sources. So the scholars could continue their work, but they had to be prepared to face the consequences, because this kind of meticulous scholarly work was not appreciated at all. (But if they accepted this, they could get rid of the imperative of nationalist bias, which was no longer required and not even backed by the official ideology, and this allowed them to search in new directions). By the 1970s, this view of history which continued to reign for a little more than a quarter of a century was quite clearly in its descending branch because its energies were exhausted. It was becoming increasingly clear that the neglect of source criticism caused serious difficulties and the neglect of the study of sources was a drawback that prevented the renewal of Hungarian medieval studies, moreover, that the essential precondition of the adoption and use of the advanced research methods employed all over the world by then was to develop further the existing source basis, and to begin a systematic and complete explora-

tion of the medieval archival sources and of the data gained by this exploration. The most important gain was that, as the result of these systematic and detailed studies, scholars had access at last to a continuous and consecutive series of facts based on the study of the source material which had been unavailable to them before. Thus, in spite of the invalid state of twentieth-century medieval studies, and the neglect of the study of sources in particular, it cannot be stated that no attention was given to the medieval Hungarian archives inherited from the Middle Ages, and that these medieval official documents were considered with indifference, and no in-depth researches were conducted in this field. As the territory of the medieval Hungarian state covered the entire Carpathian basin, it was inhabited by a population who “spoke many languages, had their own particular habits and their lives followed different courses”, and its ethnical composition was multicoloured, formed by peoples who, having become conscious of their national specificity, broke away from the Hungarian kingdom after 1919 and became independent, creating new national frameworks for themselves, new independent states and state governments, and this led to a situation where a very large number of the historical documents of the former kingdom of Hungary, among others collections of medieval charters, entered into the possession of the new foreign states, even as material objects. In search of the written records of their past history, these peoples turned as a matter of course to this heritage of documentary sources containing the records pertaining to the inhabitants living in the various areas of the former common country, their ancestors. (In the case of Croatia, the situation was somewhat different. Croatia also seceded from Hungary, because the roots of its independent statehood went back right to the Middle Ages, and the country managed to assert its — limited — independence even within the Habsburg Empire and its successor, the Dual Monarchy). In the new neighbouring countries the sources passing into their hands gave them a new impulse to study the archival sources and, all over this area from Burgenland, through the Slovak Republic to Transylvania, led to the publication of several printed archives of medieval sources. From among these publications many works of impeccable professional standard can be mentioned, such as the *Urkundenbuch des Burgenlandes*, the latest published volume of which has been vol. 5, and the collection is still in progress, the *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, edited by Richard Marsina (Bratislava 1971), and the *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*, edited by Vincent Sedlák (t. 1, Bratislava 1980, t. 2, Bratislava 1987), which have brought up to the year 1323 the printing of the documents issued in the territory of the former Hungarian Kingdom which is by now the Slovak Republic. The regions concerned — in the areas that have fallen to Romania, Slovakia and Austria — were busily documenting and publishing the archival sources of their medieval past in printed book series. Of course, we can have no objection to this, because the long bygone past of a precisely localised territory and its inhabitants could be best presented by means of its written records, either

recorded in local sources on the spot or in other sources concerning or referring to the place, even indirectly. However, the mere fact that these sources may be selected or rather that there is a strong pressure for selection (even if only because of the large mass of records and the high costs of printing, which is not always the case), may cause misgivings. Here I am not dealing with source publications and editions — or principles guiding historical studies in the service of some conception or tendency — which in some cases and certain periods might not have been motivated by the requirements and expectations of scholarship, but the biased selection of the sources in the service of a trend to create a national past, and the image created adjust to political — or national-political — claims and expectations, or it might have aroused such suspicions. I am convinced that it is not possible to forget and leave out of consideration the simple fact that the entire surviving medieval archival material in the Carpathian Basin is, in the first place, the document of the functioning of the medieval Hungarian Kingdom, of its administration; and it was the Hungarian Kingdom which stood behind the operation of the system by a trained clerical apparatus which took charge of the organs and run the royal administration, the recording and issuing of documents, enforcing the system of values and the laws of the kingdom, applying its customs, conventions and units of measurement. To separate individual elements from their historical context and background by projecting their present independence back to the past has the disadvantage that this artificial separation from the historical context of the past will prevent us from seeing clearly, when we try to find out the importance, the weight and significance of a particular town or place in its natural setting and within the system it was a part for a long time, but which is in another country by now. Its present status and place cannot give us a right picture of its past history and importance, because it is artificially lifted out of a complex unit of relationships forming a network over a wide-ranging territory, of which this particular town was an organic constituent part in the past.

All the above elements have to be taken into consideration, if we look for an answer to the question why the detailed study, exploration and publication of charters were given a new incentive leading to an unprecedented eagerness to investigate this field and why they give a strong impetus to the publication of archives and collections of archival source material at the beginning of the twenty-first century.

The objective of the editors of the Angevin Archives has been to include in the volumes covering the period from 1 January 1301 to 31 March 1387 all the surviving charters or, to put it more precisely, all the surviving charters and archivalia of this period known to the editors. The principles of how to prepare the documents for publication and the critical apparatus were formulated and set down by the first learned editor of the collection, Gyula Kristó, who had been directing this scholarly enterprise for nearly a quarter of a century, till his untimely death in 2004, with the cooperation of the editorial board consisting of László

Blazovich, Géza Érszegi and Ferenc Makk. The professional base provided for the participants has been the Workshop for Medieval History in Szeged, from the beginning to the present. The number of documents to be explored cannot be foretold as yet, because of the large number of variant texts; the number of all the documents to be included in the Angevin Archives as estimated by us will be about 40 000 to 45 000 bibliographic items. Concerning the structure of the Angevin Archives, the following can be told: the documents originating from the first quarter of the Angevin era — the period ending in 1322 — will fill six volumes, but beginning with the year 1323 the charters of each year will be published in a separate volume. By the time the collection will have been completed, the Angevin Archives will consist of 70 volumes, containing, and making accessible in published form, all the charters and diplomas originating from the Angevin period of Hungary and known to us. This material will be completed by the undated documents recorded and issued under the rule of Charles I (of Anjou) and his son, Louis the Great, at least in one volume for each king's documents, and by the supplements and addenda for material which may turn up later. The documents to be processed are the ones known as *deperdita*, these can be found at present in the Diplomatic Archives of the Hungarian National Archives and in the Collection of Photocopies of Diplomas.

Concerning the claim to full coverage, it should be noted that two research aspirations are running parallel through this collection. The one is, according to the editor-in-chief's intentions, that all the archival documents relating to Hungary and known to the editors should be included in the volumes of this collection. Only those documents will not be included by the editors of which it is quite clear that they do not concern Hungary at all, i.e. the documents that cannot be considered as *Hungarica*, and their contents cannot be brought into any connection with the medieval Kingdom of Hungary. The other research aspiration, the striving for completeness, is achieved by the thorough exploration of the textual tradition of the documents, which means that the scholars have to take into consideration all the textual variants of each surviving form of the document (the original, the formal transcription, the copy, the transcription of the contents, the *registrum*, the facsimile, the edition, the extract or summary and the translation of a text), and they also have to record in the archival apparatus of each charter the lines of filiation, if these are also available or can be found. It may also be worth mentioning in connection with the basic editorial principles of striving for completeness that the Angevin Archives will not make any difference between the documents which have been published by now and those which are still unpublished manuscripts. All the documents listed are given *regesta* following uniform principles, along the same lines.

Concerning the uniform presentation and character of the extracted documents, only one or two restricted geographic areas can be mentioned where important and characteristic exceptions can be found to the general rule: the most important exceptions being the charter

issuing activity of the Dalmatian towns on the coast of the Adriatic and the documents called letters of papal reservatio (nominations to a vacant benefit, where the right of nomination was reserved to the Pope). Of the Dalmatian charters it can be told, in brief, that while these documents often mentioned the king of Hungary when listing the various notabilities governing them, any other connection with Hungary is completely absent and missing from most of these texts. The government of the towns on the Dalmatian coast was basically autonomous, and the legal transactions recorded in writing there can be considered in most cases to be of local interest. Concerning the subject and contents of these charters, we cannot attach serious attention to the fact whether a coastal town was acknowledging the formal authority or supremacy of the Hungarian king or the doge of Venice at the time, when the charter was drawn up. Of these documents — if the name of the Hungarian ruler was registered in it — short regesta were made, without details, and mentioning only the subject of the charter. Those who have a further interest in the charters issued by the Dalmatian coastal towns, will be led by the archival and bibliographic references given in the regesta, which also offers a short summary of their contents and refers to their location where those wanting to get acquainted with their full contents can find them. (The editors follow a similar procedure in the case of the above-mentioned papal appointments, too).

However, completely different is the case of the documents originating from the area of present-day Croatia which was under the secular rule of the Slavonian bans and the spiritual rule of the bishops of Zagreb during the fourteenth century. During the fourteenth century the persons closely connected to the rulers of Croatia and their exercise of power and political activity were attached by direct links to the central government of the Kingdom of Hungary, and for this reason summaries of the same length and depth have been made of the documents originating from these areas as of the documents issued in Hungarian territories. Of course, most of the documents relating to Slavonia during the fourteenth century are available in published form, too, in Thaddeus Smiiklas's *Codex diplomaticus*, but it cannot be said that our recent studies concerning these documents will not be useful to researchers. By the systematic exploration, recording and publication of all the fourteenth-century diplomas and charters known in Hungary, the aim of which is to conduct a complete, full ranging philological study of our fourteenth-century heritage of archival documents, it may even happen sometimes, that hitherto unpublished documents which had escaped the attention of scholars and librarians will be found, though only in limited numbers. Besides the exploration of certain documents, with the aim of a complete philological examination and study of the texts, may provide information quite directly and clearly about the existence of hitherto unknown or neglected variants of some texts. Basically the regesta of the Angevin Archives is one of the national collections of charters and diplomas published in the countries situated in the Carpathian Basin: Aus-

tria, the Czech and Slovak Republics and Romania, collections based on the medieval heritage of royal diplomas and charters of these countries and on the detailed exploration of these documents.

The printed volumes of the Angevin Archives contain the regesta summarizing the contents of each official document. Because of the limited number of pages of this collection the full-text publication of these sources has not been possible, and the volume editors have not followed the example of the mixed-language, Latin and Hungarian publication, either, a method of publication known to us from the published version of the *Sigismundi Diplomata*. The decision we had to make about the language of the collection has been a painful one, because whatever decision we would have made, there must have been losers. Our reasoning has been the following: if the text of the regesta is published in Hungarian, the international academic community can have only a restricted access to these texts. (It would not help, either, if the regesta were published in mixed Hungarian and Latin). The interests of international medieval studies would have been better served if the texts were published in Latin, that has been quite clear to us. However, we had to keep in mind that this would cause difficulties to a wide-ranging group of Hungarian people, inside and beyond our borders, who could not read Latin and this may have excluded such people from the circle of even the potential users of this monumental enterprise, whom we have considered as the primary target group and the natural audience of this kind of work: university and school teachers, university students and specialists in the humanities and social sciences (archaeology, linguistics, legal history, military history, history of arts, local history, etc.). For most of these people only publication in Hungarian can make accessible this large-scale enterprise and the information contained in it. The learned medieval scholars, if need be, can make use of either the original manuscript texts or the printed editions indicated by the references, with the help of the archival and bibliographic apparatus appended to the text. To a certain degree this is also true of the foreign researchers who cannot understand the original Hungarian text, and who must continue to use the manuscript or the printed former strictly scholarly editions of the texts. The editors of the text decided that it is more important to provide access to these texts for the interested Hungarian readers than for a foreign audience of specialists, the number of whom is presumably restricted, and we cannot even tell with any certainty, how large their number may be at present. However, for the highly important documents which may interest a wider circle of international users the editors decided to publish, in addition to the abstracts of these documents (letters of contract, treaties and peace agreements), the full texts in their original language. Moreover, the full text of several documents is also published in the cases where some unusual, strange or highly important circumstance(s) can be found in the text, especially when it is a hitherto unpublished document. Included in the texts of the regesta, in Hungarian, the interested reader can find the Latin expression — or even the Latin technical term — for terms

indicating degrees of relationship, names of official functions, legal concepts, etc., especially for the expressions which have no equivalent in Hungarian, or for notions the meaning of which may not be quite clear to everyone by now. Moreover, it is desirable that all the expressions the interpretation of which raises difficulties should be followed by the appropriate Latin term or expression in brackets. And for control's sake the dates given by the published text are followed, in brackets, by the original dating formula according to the form used during the Middle Ages, at the place and time of origin of the document.

What can be found in each excerpt? According to the aims of the editors all the factual information included in the original documents: all the proper names of persons, places, the numerical data, and the data referring to individual circumstances have to be included in the regesta. In the excerpts of the description of boundaries, all the forms of the names contained in the original document, all the natural and built or other artificial objects and all the forms given in the vernacular languages have to be included, but the fashionable phrases or locutions used in the specialist language of diplomacy, and turning up repeatedly, and most of the phrasal idioms of this specialist language are excluded. The only exception made for the specialist expressions is the case when, at the end of the privileges, the letter "A" refers to the expression "arenga", indicating that this is a communication by the person issuing the document, referring to a matter of principle, and drawn up in a particularly solemn form. And it is evident for the editors that the parts of the texts using official forms and containing unique data — e.g. safeguards relating to guarantees (*evictio*) or the mention in the inscription of the type of seal used for corroborating the text of the document (*corroboratio*) — should be included in the regesta.

The regesta of the charters with wrong dating or containing wrong dates are printed in small type, arranged in chronological order, and have no item numbers. In these cases the editor gives the known, probable or presumable date or the time limits of the publication. The regesta are followed by the indexes. For the sake of economy and to make optimal use of the space available to the editors, the data taken from the line of the charter containing the terms for dignities is also included in the Angevin Archives, in tabulated form. The indexes of names include about 5000 to 7000 items, proper names of persons and places, but because of the repeated occurrence of these names the number of names per volume can be estimated to be about the double of the numbers given above. The momentary lack of a subject index is a problem which we are planning to solve by the electronic processing of the text of the entire collection of regesta, this will allow us to meet all the demands of the future users.

The first volume of the collection published in 1990 has been followed by 21 volumes by now. The material explored is continuous up to 1331, and between 2000 to 2009 we expect to extend this continuous coverage to 1342, by issuing the volumes containing the diplomas of the 1330s in

chronological order up to the year of the death of King Charles I, in 1342, and this will give an impetus to the exploration of the documents issued under the reign of his son, Louis I the Great, too.

The importance of our enterprise can be considered from various aspects and it has several dimension. E.g. each volume contains a large mass of material never published before, this fills a third of each volume, and has been little known or used before, up to now. Each new piece of information contained in these volumes offers possibilities for the further extension of or addition to our knowledge in such fields as history in general, local history, genealogy or archontology (a study of historical offices and important state positions). Despite the fact that our research has been done mostly in the field of historical studies, the use of the results of this research can offer multiple possibilities for future investigations. Every branch of the social sciences depending on the use of recorded (written) information kept and surviving up to now in written or printed documents can profit by the mass of information brought to light. These disciplines are, among others, linguistics, historical onomastics, archaeology, art history, legal history, historical geography, and historical ecology. It is reasonable to believe that the publication of volumes in chronological order would allow us more and more to confront and confer individual items or pieces of data with consecutive data series, and thereby offer us the hope to provide a firm basis for the investigation of more complex problems and phenomena, leading to results well grounded in and supported by facts.

As the Angevin Archives does not use any kind of data selection method, its pages disclose before our eyes the fourteenth-century history of the Carpathian basin in its entirety, as it throws light on this particular point in space and time, as shown by the surviving sources. Within the frame provided by the fourteenth-century Hungarian Kingdom we will have the opportunity to see the conditions of life in each part of the territory, within each (small) area, ethnic group or smaller or larger community of people. These will create exceptionally good conditions to us to offer all the inhabitants of the successor states, living now in eight different countries, and whose common heritage is the past of the old medieval kingdom of the Angevins, a picture of their common past, in order to create its impartial and unbiased picture. It is to be hoped that the collection of diplomas, the Angevin Archives — together with other enterprises of the Hungarian historiographers to explore the past sources of Hungarian history — may perhaps provide an incentive to the systematic exploration of the by now completely neglected documents of the ages of the Hunyadis and the Jagiellons, and the research may begin at last.

ANNA ŻARNOWSKA
*Instytut Historyczny
Uniwersytetu Warszawskiego*

SPOJRZENIE NA REWOLUCJĘ 1905 R.
W POLSKIEJ HISTORIOGRAFII
— GARŚĆ REFLEKSJI

Początek wieku XX z reguły traktowany jest w naszej historiografii jako przedłużenie wieku XIX. Takie „zaanektowanie” pierwszego czternastolecia wieku XX przez „długi” wiek XIX może być zasadne, jeśli dla jego wyodrębnienia stosuje się wyłącznie kryteria historii zdarzeniowej w obszarze dziejów politycznych, historii dyplomacji i historii militarnej.

W historii Polski przyjęciu wizji dziejów wieku XIX jako swoistego kontinuum aż do 1914 r. sprzyjał dodatkowo fakt, że wybuch wojny przerwał dotychczasowy, utrwalaony przez ponad 100 lat podział ziem polskich między mocarstwa zaborcze i otwierał nową epokę — odbudowywania polskiego państwa. Przyczyniało się to jednak do postrzegania całego tego „długiego” wieku XIX wyłącznie z perspektywy powstań narodowych i ich niepowodzenia (np. utrwalenie się w naszej historiografii wewnętrznej cezury dla tego „długiego wieku” opartej wyłącznie na podziale na epokę powstań narodowych i epokę powojenną).

Wciąż dominujące w naszej historiografii kurczowe trzymanie się tylko tych czysto politycznych kryteriów przy wyłanianiu dla wieku XIX cezur wewnętrznych — ważnych wskaźników dynamiki dziejów — deprecjonowało i hamowało badania procesów modernizowania się społeczeństwa ziem polskich w obszarze tak uwarstwienia społecznego, jak i przemian cywilizacyjnych i obyczajowych (stylu życia, dystansów społecznych i kulturowych związanych z urbanizacją i uprzemysłowieniem, ze zróżnicowaniem pozycji społecznej płci itp.). Utrudniało to także dostrzeżenie i docenienie wagi przeobrażeń w sferze społecznej mentalności na obszarach innych niż świadomość narodowa. Wyrzyskim tego przykładem jest podejście historyków do dziejów rewolucji 1905 r. na ziemiach polskich. Traktowanie kilkunastu przedwojennych lat XX w. jako kontynuacji wieku XIX przyczyniało się do pomniejszania znaczenia tego okresu w dziejach Polski. Przyjęcie z góry takiej perspektywy nie pozwalało bowiem na docenienie wagi lat rewolucji dla przeobrażeń społecznych i kulturowych na ziemiach polskich — w najszerszym tych terminów rozumieniu (z uwzględnieniem przemian nie tylko w sferze świadomości narodowej, ale także kultury na wszystkich jej poziomach

i obszarach włącznie z kulturą polityczną, kulturą życia codziennego i obyczajowością).

Konsekwencją tego było przez wiele lat ograniczanie poszukiwań źródełowych i refleksji badawczej do niektórych tylko aspektów i wydarzeń wyselekcjonowanych zgodnie ze wspomnianą wyżej z góry przyjętą wizją kontynuacji walki narodowo-wyzwoleńczej przeciw zaborczej władzy.

Wizja taka narzucała się w sposób niemal naturalny historykom opisującym dzieje Polski z perspektywy początków XX w. Należał do nich Józef Dąbrowski, prawnik i popularyzator historii, autor jednej z pierwszych prób historycznego spojrzenia na całość wydarzeń rewolucyjnych, opracowanej „na gorąco” jeszcze w czasie trwania pierwszej wojny światowej. W zarysie dziejów porozbiorowych „narodu polskiego” (ogłoszonym pod pseudonimem J. Grabiec) poświęcił on rewolucji część rozdziału końcowego, uzupełniającego napisaną przed wojną książkę w nowym wydaniu (w 1916 r.). Zarys ten ma w pewnej mierze charakter relacji świadka, uczestnika wydarzeń i polityka. Autor, zaangażowany przed I wojną w ruch socjalistycznym, we wstępie deklarował, że obowiązkiem historyka jest dążenie do obiektywizmu w przedstawianiu „obrazu życia narodowego”. Jednocześnie jednak uznawał potrzebę oceny przeszłości, a szczególnie poglądów i działań przywódców życia politycznego, przyjmując jako kryterium przydatność ich poczynań w odbudowie narodowego państwa¹.

W jego obrazie rewolucji zostały zaakcentowane takie jej aspekty, jak np. związek wydarzeń rewolucyjnych w Królestwie Polskim z legalnym ruchem konstytucyjnym w Rosji oraz siła oddziaływania „żywiłowego ruchu robotniczego” „na całe życie publiczne Królestwa”. Niemale znaczenie przypisał autor terrorystycznym działaniom zbrojnym skierowanym przeciw przedstawicielom carskiego aparatu władzy, a szczególnie — organizowanym przez PPS akcjom bojowym, jak również ofiarności rewolucjonistów. Jednocześnie wiele miejsca poświęcił działaniom Koła Polskiego w Dumie petersburskiej (zwłaszcza deprecjonowaniu jego polityki). Patrzył więc na wydarzenia rewolucyjne przede wszystkim jako na kolejne ogniwo dziewiętnastowiecznych zmagania Polaków z zaborcą w imię odbudowy narodowego państwa.

W publikacjach z lat międzywojennych pierwsze próby historycznego spojrzenia na lata rewolucyjne opierały się w dużej mierze na relacjach wspomnieniowych i autobiografiach aktywnych uczestników tych wydarzeń i ich obserwatorów. Relacje te, wyraźnie zabarwione politycznie, były zbierane, a nawet publikowane. Miały być miarą udziału przedstawicieli różnych orientacji politycznych w oporze przeciw zaborcom². Ekspono-

¹ J. Grabiec [J. Dąbrowski], *Dzieje narodu polskiego*, cz. 1: *Dzieje Polski niepodległej*, cz. 2: *Dzieje porozbiorowe narodu polskiego*, wyd. 2, Warszawa-Poznań [1916]. Dąbrowski zastrzegł się, że „obiektywizm — — nie może być przeszkodą dla podkreślenia w — — obrazie przeszłości naszej momentów i cech, które narodowi dawały moc, potrzebną dla życia państwowego, lub też, co je osłabiały”, idem, op. cit., cz. 1, s. VIII.

² Zob. np. *W trzydziestą rocznicę. Księga Pamiątkowa PPS*, Warszawa 1923 (m.in.: Bohdan [ps.], *Więźniowie X Pawilonu*, ibidem, s. 123–136); L. Śledziński, *Wspomnienia. Akcja bojowa PPS w Lubartowie i Wysokiem Mazowieckiem*, Warszawa [1925]; „Niepodległość”,

wano w nich przede wszystkim bohaterstwo wybitnych jednostek, ich patriotyzm i poświęcenie w walce z carską władzą, koszty, jakie ponosiły ofiary represji aparatu zaborczego, z utratą życia włącznie: podczas szarż kozackich na demonstracje uliczne, w więzieniach, na zesłaniu, na przymusowej tułaczce.

Tak mocno akcentowany wątek martyrologiczny utwierdzał mit łączności z epoką dziewiętnastowiecznych powstań; a priori założona historyczna ciągłość była przecież istotnym czynnikiem kształtującym świadomość historyczną pokoleń odbudowujących po pierwszej wojnie światowej niezależne państwo. Świadomość ciągłości — dodajmy od razu — nie musiała jednak oddziaływać jednokierunkowo, pozwalała na odwoływanie się do tradycji historycznej różnym orientacjom politycznym, które wykrystalizowały się i zwalczały w latach rewolucji, a w odbudowującym się państwie reprezentowane były przez rywalizujące ze sobą w walce o władzę obozy polityczne³.

Także w okresie międzywojennym dostrzeżono w wydarzeniach lat rewolucyjnych przede wszystkim elementy „czynu zbrojnego”; w pierwszych publikacjach obejmujących tę epokę na pierwszy plan wysuwały się zbrojne zamachy na przedstawicieli carskiego aparatu władzy. Akcentując robotniczy skład większości grup bojowych, eksponowano zorganizowany charakter akcji, ich inspirowanie przypisywano niemal wyłącznie działaczom PPS bliskim Józefowi Piłsudskiemu, którego jako kierownika Organizacji Bojowej PPS w latach rewolucyjnych uznawano za twórcę planów spiskowych na rzecz przyszłego powstania narodowego. Taki wizerunek rewolucji pozostawał w zgodzie z próbami budowania legendy Piłsudskiego i wspomagał poszukiwania historycznej legitymacji dla jego dążeń do objęcia przywództwa w latach I wojny, a następnie do przejścia władzy w odbudowującym się państwie. Podobną wizję dziejów lat rewolucyjnych wspierały ukazujące się w latach międzywojennych opracowania dziejów PPS, sugerując monopolistyczną rolę Organizacji Bojowej w tworzeniu elementów walki zbrojnej w czasie rewolucji. Teza ta długo dominowała w polskiej historiografii⁴.

t. 1–6, 1929–1932; A. Próchnik, *Akcja bojowa pod Rogowem (Studium historyczne)*, „Niepodległość”, t. 3, 1930/1931, z. 1, s. 32–45, z. 3, s. 306–322; W. Lipiński, *Walka zbrojna o niepodległość*, Warszawa 1931; W. Pobóg-Malinowski, *Akcja pod Bezdanami*, Warszawa 1933; idem, *Józef Montwiłł-Mirecki*, Warszawa 1934; idem, *Józef Piłsudski*, t. 1–2, Warszawa 1935.

³ Takie skutki lat rewolucyjnych eksponował już w 1916 r. J. Grabiec w cytowanym wyżej rozszerzonym wydaniu swego zarysu *Dziejów narodu polskiego*, w którym omówił także ostatni okres dziejów porozbiorowych, uwzględniając pierwsze piętnastolecie XX w. „z okresem lat 1905–10 jako kulminacyjnym punktem, w którym załamały się dawne, powstałe na krótko przedtem kierunki ideowe, oraz powstawały nowe prądy myśli polskiej politycznej” (J. Grabiec, op. cit., cz. 1, s. VIII). W podobnym kierunku prowadził czytelnika wizerunek rewolucji w ujęciu Wilhelma Feldmana, *Dzieje polskiej myśli politycznej*, wyd. 2, Warszawa 1933, s. 211–317.

⁴ Szersze badania źródłowe poświęcone wystąpieniom zbrojnym w dobie rewolucji 1905 r. podjęto dopiero w końcu lat pięćdziesiątych XX w. Pozwoliły one na zweryfikowanie jednostronnej opinii ignorującej spontaniczność, z jaką szerokie kręgi robotników w większości ośrodków przemysłowych w Królestwie Polskim gromadziły broń i angażowały się w różne formy zbrojnego oporu wobec najbardziej zniechęconych przedstawicieli

Trzeba jednak dodać, że rekonstruowanie i akcentowanie tego właśnie, zbrojnego aspektu wydarzeń rewolucyjnych, a szczególnie incydentów wymagających planowego działania rewolucjonistów, w znacznej mierze podpowiadały dostępne wówczas źródła: gromadzone i publikowane materiały biograficzne i relacje wspomnieniowe, ale także urzędowe źródła carskich władz, które zresztą do warsztatów historyków włączone zostały dopiero w dalszej kolejności⁵. Akta carskiej administracji, żandarmerii i policji z lat rewolucji koncentrowały uwagę przede wszystkim na incydentach zbrojnych, gdyż w nich właśnie przedstawiciele kolejnych szczebli aparatu carskiego dopatrywali się największego zagrożenia dla władzy państwowej. W każdym niemal incydencie zbrojnym doszukiwano się dowodu istnienia zorganizowanego na szerszą skalę antypaństwowego spisku. (Poza tym carski aparat represyjny był bardziej nastawiony na śledzenie i likwidowanie konspiracyjnej działalności jednostek i grup niż na zwalczanie masowych kilkusetosobowych wystąpień strajkowych czy ulicznych demonstracji).

Drugim, silnie akcentowanym w latach międzywojennych wątkiem dziejów rewolucji 1905 r. w Królestwie Polskim — niejako rywalizującym z poprzednim w budowaniu historycznej tradycji wydarzeń tamtych lat (a także wielu legend i mitów) — stał się protest przeciw rusyfikacji instytucji publicznych, przede wszystkim szkół, a szczególnie — liczne w latach rewolucyjnych społeczne inicjatywy oświatowe ze specjalnym uwzględnieniem społecznych działań na rzecz rozbudowy legalnej polskiej szkoły. Publikowane w latach międzywojennych przyczynki do dziejów społecznego ruchu oświatowego, tak podziemnego, jak i legalnego, zgodnie podnosiły aktywny udział w nim nauczycieli oraz innych

carskiego aparatu represji. Wykorzystanie źródeł różnej proweniencji dało podstawy do udowodnienia masowego charakteru tego oporu i jego związku z innymi zbiorowymi wystąpieniami robotników (takimi jak demonstracje uliczne, masowe wiece czy działania strajkowe), zob. A. Żarnowska, *Geneza rozłamu w PPS, 1904–1906*, Warszawa 1965; S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1969. Dla weryfikacji dominujących w międzywojennych publikacjach, poświęconych działaniom bojowym w latach rewolucji, legend i mitów szczególne znaczenie miały ustalenia Jerzego Pajaka, oparte na żmudnych kwerendach w aktach Ochrony, policyjnych, więziennych itp., a dotyczących jednostkowych incydentów zbrojnych i indywidualnych zachowań i losów ich uczestników, J. Pajak, *Organizacje bojowe partii politycznych w Królestwie Polskim 1904–1911*, Warszawa 1985. Dodać jednak trzeba, że pierwsze próby weryfikacji też przez wiele lat forsowanych przez część powstających w II Rzeczypospolitej opracowań historycznych, wyolbrzymiających na ogół rolę Piłsudskiego i związanego z nim prawego skrzydła w PPS, które grzeszyły tendencją do redukcji wydarzeń rewolucyjnych do akcji zbrojnych, podjął już na początku lat trzydziestych młody lewicowy historyk Eugeniusz Przybyszewski. Nie zdołał jednak tej weryfikacji w pełni udowodnić źródłowo, zob. opublikowany w 1931 r. w Moskwie pod pseudonimem Czesław Jasiński szkic *Proletariat przemysłowy w ruchu rewolucyjnym w Polsce*; polskie wyd. E. Przybyszewski, *Pisma*, Warszawa 1961; zob. także S. Kalabiński, *Eugeniusz Przybyszewski jako historyk rewolucji 1905–1907*, ibidem, s. 39–52.

⁵ Pionierem i jednym z nielicznych aż do lat pięćdziesiątych historyków, którzy sięgnęli do archiwów carskich urzędów i policji, był w latach międzywojennych Adam Próchnik, wybitny historyk o orientacji lewicowej, zob. A. Próchnik, *Studia z dziejów polskiego ruchu robotniczego*, oprac. K. Dunin-Źasowicz, Warszawa 1958; A. Próchnik, *Studia i szkice (1864–1918)*, oprac. K. Dunin-Źasowicz, Warszawa 1962; zob. także S. S. Nicieja, *Adam Próchnik: historyk, polityk, publicysta*, Warszawa 1986.

działaczy i działaczek, jak i ich zasługi dla upowszechnienia oświaty i umocnienia protestu wobec zaborcy. Już w tym czasie jednak ten wątek historycznej tradycji rewolucji 1905 r. zaczyna, jak się wydaje, być przedmiotem sporu — nie tylko między historykami, ale także między sympatykami dwu politycznych orientacji: narodowo–demokratycznej i lewicowej (PPS).

Pojawiające się w latach dwudziestych i trzydziestych publikacje historyczne poświęcone dziejom Polskiej Macierzy Szkolnej i aktywności społecznej na rzecz przywrócenia polskiej szkole szans rozwoju eksponowały przede wszystkim działania inicjowane lub wspomagane przez osoby sympatyzujące (czy powiązane) z orientacją narodowo–demokratyczną⁶. Próby sprowadzania tradycji rewolucji 1905 r. do walki narodowej na płaszczyźnie względnie legalnych działań na rzecz spolszczenia życia publicznego w Królestwie Polskim (głównie — szkoły i gminy) — na której to płaszczyźnie wspomniany nurt polityczny wykazał się dużą aktywnością i zdobył szerokie poparcie społeczne i autorytet polityczny — spotkały się z repliką. Stały się nią m.in. opublikowane w tym samym czasie wspomnienia i biografie lewicowych działaczy oświatowych. Dokumentowały one ich (szczególnie działaczy sympatyzujących z lewicowym nurtem PPS) zaangażowanie w strajku szkolnym i dążenie do nadania protestowi przeciw rusyfikacji szkolnictwa charakteru ruchu społecznego na rzecz nie tylko spolszczenia, ale i demokratyzacji szkoły i utrzymania związków walki o szkołę polską z innymi przejawami rewolucyjnej walki, przede wszystkim — z wystąpieniami robotników⁷.

W 1935 r. z inspiracji historyków Jana Cynarskiego (Krzesławskiego) i Adama Próchnika (obaj reprezentowali lewy nurt w ówczesnej PPS) zaczął wychodzić pod firmą Stowarzyszenia byłych Więźniów Politycznych magazyn historyczny pod charakterystycznym tytułem „Kronika Ruchu Rewolucyjnego w Polsce”, publikujący wspomnienia, autobiografie i materiały biograficzne uczestników „ruchu rewolucyjnego”. Wśród autorów i bohaterów biogramów dominowali sympatycy i członkowie PPS, mimo że zamierzeniem inicjatorów wydawnictwa było gromadzenie materiałów biograficznych i publikowanie wspomnień w jak najszerszym zakresie i omijanie ograniczeń narzucanych przez aktualne podziały polityczne, jakim ulegały inne publikacje (m.in. „Niepodległość”). Inicjatywa miała wyraźny cel naukowy; A. Próchnik był pierwszym badaczem w polskim środowisku historycznym, który po 25 latach od wybuchu rewolucji, przedstawiając diagnozę realnego stanu wiedzy historycznej na jej temat, tak mocno akcentował wagę wydarzeń rewolucyjnych dla

⁶ Zob. np. J. Stemler, *Polska Macierz Szkolna. Szkic historyczno–sprawozdawczy z 20-lecia działalności 1905–1925*, Warszawa 1926; *Nasza walka o szkołę polską. 1901–1917. Opracowania, wspomnienia, dokumenty*, red. B. Nawroczyński, t. 1, Lwów 1932, t. 2, Warszawa 1934.

⁷ *Walka o szkołę polską. W 25-lecie strajku szkolnego*, red. S. Drzewiecki, Z. Nowicki, T. Wojeński, Warszawa 1930; Besem [B. Szapiro], *Tadeusz Rechniewski (1862–1916)*, Warszawa 1927; K. R. Żywicki [L. Krzywicki], *Działalność oświatowa (1880–1918)*, w: *Księga jubileuszowa Polskiej Partii Socjalistycznej 1892–1932*, red. A. Krieger i in., Warszawa 1932; K. Krzeczkowski, *Wspomnienie o Julianie Bańkowskim*, Warszawa 1934.

najnowszych dziejów Polski. Stwierdził zupełny niemal brak badań naukowych jej poświęconych i publicznie domagał się podjęcia systematycznych źródłowych prac badawczych⁸. Materiały publikowane w zainicjowanym przez niego magazynie historycznym, ukonkretniając wiedzę o animatorach i uczestnikach rewolucji, umożliwiały rozszerzenie pola historycznej obserwacji wydarzeń rewolucyjnych, szczególnie w ich społecznym wymiarze. Stwarzało to podstawy do pogłębienia dalszych badań nad dziejami rewolucji. Sam Próchnik — szczególnie we wcześniejszych opracowaniach — ulegał fascynacji zorganizowanymi akcjami zbrojnymi, podejmowanymi przez niewielkie przecieże i źle do nich przygotowane grupy rewolucjonistów-bohaterów. W pierwszej fazie swej twórczości naukowej zdawał się nie doceniać wagi konfliktów społecznych i masowego charakteru spontanicznych rewolucyjnych wystąpień ulicznych i strajkowych. Jednak gromadzone, przede wszystkim z jego inspiracji, i publikowane materiały źródłowe — głównie o charakterze biograficznym — wychodziły poza tradycyjny, wąski krąg bohaterów z pierwszej linii, poległych i straconych⁹. Siłą rzeczy zmuszało to historyków sięgających w swych pracach epoki rewolucji 1905 r. do rozszerzenia pola badawczego i dostrzeżenia w niej ruchu społecznego, który nadał gwałtowne przyspieszenie procesom społecznej i politycznej demokratyzacji społeczeństwa, jak i procesom dojrzewania w skali masowej poczucia tożsamości narodowej.

Ciekawe, że to Próchnik jako jeden z pionierów badań historii Polski lat 1864–1918, już w 1929 r. mocno akcentował, iż to właśnie w tej tzw. epoce popowstaniowej „społeczne dążenia warstw ludowych łączą się z ich dążeniami politycznymi i narodowymi”, a „to łączenie się dążeń stwarza potężny czynnik walki”¹⁰. Jednak dla poparcia tej tezy nie szukał dowodów na drodze badania wystąpień masowych (np. strajków). W swoich studiach — pionierskich na polu historii wydarzeń 1905 r. i następnych lat rewolucyjnych — przyjął metodę badawczą zbliżoną do późniejszej koncepcji mikrohistorii¹¹. Szczególna waga, jaką ten badacz przywiązywał do starannej rekonstrukcji sylwetek biograficznych

⁸ A. Próchnik, *Akcja bojowa pod Rogowem. Studium historyczne*, w: idem, *Studia z dziejów polskiego ruchu robotniczego*, s. 409–413, przyp. 1.

⁹ Notabene pierwsze pełniejsze ich biografie, oparte na szerokiej kwerendzie źródłowej, opracował właśnie A. Próchnik w pierwszym okresie swej naukowej działalności, zob. A. Próchnik, *Studia z dziejów ruchu robotniczego*.

¹⁰ A. Próchnik, *Warunki obiektywne okresu popowstaniowego*, „Niepodległość”, t. 1, 1929, z. 1, s. 5–11, przedruk w: idem, *Studia i szkice (1864–1918)*, s. 3–11. Ciekawe, że obecność tych procesów na przełomie wieków XIX i XX w pewnym stopniu potrafił docenić J. Dąbrowski (Grabiec) już w 1916 r. W cytowanym wyżej drugim wydaniu swego zarysu dziejów porozbiorowych pisał o „dziejowym procesie” „przekształcania się mas ludowych w naród nowożytny”, idem, op. cit., cz. 2, s. 317. Nie wiązał tego jednak — podobnie, jak później A. Próchnik — z konsekwencjami rewolucji 1905 r.

¹¹ Zob. m.in. biografie Józefa Mireckiego i Henryka Barona, studia poświęcone takim akcjom bojowym, jak zamach na Georgija Skalona czy akcja pod Rogowem oraz takie źródłowe opracowania, jak A. Próchnik, *Rządy wojennych generał-gubernatorów w epoce stanu wojennego* czy idem, *Sądy wojenne w 1908 roku*, w: idem, *Studia z dziejów polskiego ruchu robotniczego*, s. 343–556.

„zwykłych” uczestników organizacji rewolucyjnych (opracował dziesiątki biogramów), eksponowanie jednostkowych życiorysów — wyrażały przyjęte przez niego dla badań dziejów rewolucji założenia metodologiczne. Niejednokrotnie bowiem i w różny sposób dawał wyraz przekonaniu, że dzieje tych lat trzeba pisać poprzez rekonstrukcję działań i motywów jednostek świadomie uczestniczących (i poległych) w walce — w tym czasie to oni stali się „bohaterami narodowymi”. (O tym jego przekonaniu świadczy m.in. również batalia, jaką w połowie lat trzydziestych toczył o włączenie nazwisk robotników-bojowców do PSB¹²).

Trzeba pamiętać, że omówione wyżej próby bliższej, historycznej obserwacji i analizy wydarzeń rewolucyjnych, oparte na badaniach źródłowych, podejmowane były w sytuacji, gdy czołowi przedstawiciele polskiej historiografii, tacy jak Michał Bobrzyński i Wacław Sobieski, zdążyli już autorytatywnie wypowiedzieć się w sprawie miejsca wydarzeń roku 1905 i lat następnych w porozbiorowych dziejach Polski, w swoich — uzupełnionych o współczesną im historię najnowsza — ogólnych opracowaniach dziejów Polski¹³. Wspólne dla obu historyków było rozpatrywanie wydarzeń tych lat z perspektywy kryzysu, jaki przyniosły imperium rosyjskiemu. Na ruch rewolucyjny na ziemiach polskich patrzyli jako na „produkt uboczny”, traktując go jako czynnik, który mógł dodatkowo osłabić Rosję, wpływając pośrednio na układ sił politycznych w Europie (w ujęciu Sobieskiego — przede wszystkim na układ sił między Rosją i Niemcami). Dla obu tych historyków charakterystyczne było minimalizowanie znaczenia wstrząsu społecznego, jakiemu dał wyraz masowy ruch rewolucyjny w Królestwie Polskim, sprowadzanie wydarzeń rewolucyjnych do efektu „manewrów” przywódczych elit zakonspirowanych partii politycznych, usiłujących wykorzystać kryzys wewnętrzny w państwie rosyjskim do celów narodowych (różnili się przy tym w ocenie efektów poczynań praktycznych przywódców tych elit, a głównie: Piłsudskiego i Romana Dmowskiego, zgodnie potępiając „socjalistyczną ruchawkę”). Społeczny wymiar masowych wystąpień rewolucyjnych był przez obu, a szczególnie przez Bobrzyńskiego, niemal całkowicie ignorowany.

Druga wojna światowa i jej bezpośrednie skutki, tak społeczne, jak i polityczne, narzucały historykom nową perspektywę w spojrzeniu na powojenne dzieje Polski. Nie bez związku z tym pełniejsze, mniej jednostronne stawało się także postrzeganie wydarzeń rewolucji 1905 r. — przynajmniej przez niektórych historyków. Z nowej historycznej perspektywy nabierały wyrazistości niedocenione dotąd w publikacjach historycznych aspekty i wątki tych wydarzeń¹⁴. Dają temu świadectwo już

¹² S. S. Nicieja, op. cit., Warszawa 1986, s. 315.

¹³ M. Bobrzyński, *Dzieje Polski w zarysie*, t. 3: *Dzieje porozbiorowe*, Warszawa 1931, s. 319–323; W. Sobieski, *Dzieje Polski*, t. 3: *Ostatnie dwa pokolenia*, Warszawa 1925, s. 80–90.

¹⁴ Stało się to możliwe w pewnym stopniu także dzięki powstałym w latach międzywojennych opracowaniom historycznym, mimo ich w większości przyczynkarskiego charakteru i prezentystycznej jednostronności. Niektórym z powstałych wówczas prac wybuch wojny zamknął drogę do publikacji. Podkreśla to Henryk Wereszycki we wstępie do swojej *Historii politycznej Polski, 1864–1918* (Warszawa 1948, s. 7–8).

pierwsze syntetyczne ujęcia historii Polski lat 1864–1918, wydane zaraz po zakończeniu wojny przez działający w pierwszych powojennych latach Instytut Pamięci Narodowej i „Wiedzę”¹⁵ (Spółdzielnię Wydawniczą zainicjowaną przez ówczesną PPS).

Sformułował to jednoznacznie Henryk Wereszycki we wstępie do pisanej na przełomie 1945/1946 *Historii politycznej Polski*, podkreślając, że starał się „w pierwszym rządzie uwzględnić dzieje ruchów społecznych, które są zjawiskiem podstawowym w tym okresie naszych bezpaństwowych dziejów”. Przełom wieków XIX i XX nazywa „okresem narodzin nowej Polski XX wieku”, kiedy to „przewodzącą narodowi” „rolę ziemiaństwa przejmuje mieszczaństwo, a przy końcu wieku [XIX] coraz bardziej zaznacza się wpływ klas pracujących w każdej dziedzinie życia społecznego”¹⁶. Taka wstępna diagnoza pozwoliła temu badaczowi dostrzec w wydarzeniach roku 1905 i lat następnych — w odróżnieniu od dominujących dotychczas konstatacji historyków — nie tylko przegrupowanie sił w ramach elit politycznych, tak w skali państwa rosyjskiego, jak i na ziemiach polskich, ale także zaangażowanie szerokich kręgów społeczeństwa (przede wszystkim w Królestwie Polskim) w masowych strajkach politycznych przeciw „władzy rosyjskiej i rodzimej ugodzie”¹⁷. Co więcej — H. Wereszycki skłonny jest przypisywać masowemu żywiołowemu udziałowi robotników w tym ruchu znaczenie decydujące o jego sile. Zwracając uwagę na masowość społecznego poparcia dla rewolucyjnych środków walki (z terroryzmem włącznie) i na żywiołowość jako na dominujące cechy tych działań („ruch żywiołowy nie dał się opanować”), sugeruje, że właśnie te czynniki określiły charakter i kierunek ruchu rewolucyjnego. W ocenie Wereszyckiego walka uderzała w „cały ustrój samodzielnia carskiego”, nie stwarzając perspektywy przekształcenia się — zgodnie z dziewiętnastowieczną tradycją — w wojnę polsko-rosyjską, ponieważ „myśl ta nie była popularna ani w całym społeczeństwie — a bez tego żadnego powstania ani wojny prowadzić nie można — ani, co ważniejsze, nie była popularna wśród robotników”¹⁸. Nie jest jednak w opiniach na temat istoty rewolucji w jej społecznym wymiarze konsekwentny, gdy parę stron dalej formułuje tezę, że powodem załamywania się rewolucji w 1906 r. było odwrócenie się „sympatii inteligencji od pracy rewolucyjnej”¹⁹.

Tak więc istotne novum w spojrzeniu Wereszyckiego na wydarzenia 1905 r. stanowi sugestia, że ich sens nie daje się sprowadzić do kontynuacji dziewiętnastowiecznych ruchów powstańczych. Stwierdza on jednoznacznie, że zadecydowały o tym wewnętrzne przemiany — jak to określa — w samej „strukturze” społeczeństwa. Ich wyrazem stało się przede wszystkim rozszerzenie społecznej podstawy wspólnoty na-

¹⁵ *Dzieje Polski w dobie powstaniowej (1864–1918)*, t. 1: W. Kula, *Historia gospodarcza Polski w dobie powstaniowej (1864–1918)*, Warszawa 1947, t. 2: H. Wereszycki, op. cit.

¹⁶ H. Wereszycki, op. cit., s. 7.

¹⁷ Ibidem, s. 253.

¹⁸ Ibidem, s. 261–262.

¹⁹ Ibidem, s. 267.

rodowej poprzez włączenie do niej chłopstwa. Lata rewolucyjne były — według Wereszyckiego — „potężną manifestacją polskości chłopca”; historyk upatruje ją w aktywnym udziale wsi w walce o język polski w gminie i w szkole²⁰.

W sumie — po raz pierwszy w polskiej historiografii w refleksji poświęconej konsekwencjom wydarzeń rewolucyjnych 1905 r. dostrzeżony został ich wymiar szerokiego zjawiska społecznego, doceniono dynamikę i siłę ruchów społecznych, z jaką rewolucja przeorała świadomość większości społeczeństwa. Także w tym ujęciu, podobnie jak we wcześniejszych diagnozach formułowanych przez historyków w okresie międzywojennym, przemiany te postrzegano głównie w sferze świadomości narodowej.

Eksponując zmianę w układzie sił politycznych w Królestwie Polskim jako jedną z najistotniejszych konsekwencji wydarzeń rewolucyjnych, Wereszycki pogłębił tę diagnozę, dostrzegając w obserwowanych zjawiskach przyspieszenie procesu unowocześniania życia politycznego społeczeństwa polskiego. Świadectwem modernizacji było, jego zdaniem, kształtowanie się wielkich, nowoczesnych stronnictw, układu „zgodnego z jego [społeczeństwa] strukturą społeczną”²¹.

Badacz zwrócił przy tym uwagę na jeszcze jeden dotąd niedostrzegany aspekt doświadczeń rewolucji. Konstatując, że „społeczeństwo przysposobione” do „pracy w organizacjach tajnych — — teraz w warunkach jawności znajdowało możliwość rozwinięcia nagromadzonych sił i szerokiej inicjatywy” dla „organizowania pracy społecznej”²² — podkreślał decydujące znaczenie lat rewolucyjnych dla przyspieszonego upowszechniania się postaw prospołecznych, obywatelskich. W porównaniu z wcześniejszymi próbami historyków syntetycznego spojrzenia na dzieje tej epoki był to niewątpliwie nowy wizerunek rewolucji 1905 r., nakreślony przez historyka świadomie przyjmującego postawę dystansu wobec opisywanych wydarzeń i uwolnionego od jednostronności ich oceny.

To ujęcie dziejów rewolucji, jak i całość syntezy porozbiorowych dziejów Polski pióra H. Wereszyckiego, było w latach 1946–1947 przedmiotem krytycznej i rzeczowej dyskusji wśród historyków (z udziałem m.in. Stefana Kieniewicza)²³. Natomiast w latach następnych książka i jej autor stali się celem nie tylko gwałtownej i jednostronnej krytyki, ale wręcz nieprzebierającego w środkach brutalnego ataku o charakterze politycznym. Przypomnieć trzeba, że publikacja książki Wereszyckiego zbiegła się w czasie z ofensywą ideologiczną, intensywnie rozwijaną przez umacniających się wówczas przy władzy w Polsce komunistów (po powstaniu

²⁰ Ibidem, s. 255.

²¹ Ibidem, s. 274.

²² Ibidem, s. 267.

²³ Na łamach „Dziejów Najnowszych”, kwartalnika historycznego wydawanego w latach 1946–1947 przez Instytut Pamięci Narodowej w Warszawie, zob. H. Wereszycki, *O problematykę najnowszej historii Polski*, „Dzieje Najnowsze. Kwartalnik Instytutu Pamięci Narodowej” 1, 1947, 1, s. 3–11; S. Kieniewicz, *Historia narodu czy historia Państwa?*, ibidem, s. 373–383.

PZPR u schyłku 1948 r.)²⁴. W propagandzie politycznej na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych rozwijano ideologicznie motywowaną kampanię na rzecz reinterpretacji najnowszych dziejów Polski. Odbiło się to szczególnie na intensywnie podejmowanych (z inspiracji politycznej) pracach badawczych poświęconych dziejom polskiego ruchu robotniczego. Toteż nieprzypadkowo atak na opracowanie H. Wereszyckiego skoncentrowany został przede wszystkim na ujęciu przez niego roli PPS (którą klasyfikowano jako partię nierewolucyjną, także w latach rewolucji 1905 r.)²⁵.

Atak ten, jak i szerzej zakrojone próby reinterpretacji dziejów ruchu w Polsce, wówczas, tj. na początku lat pięćdziesiątych, nie wywołały jeszcze otwartego oporu wśród historyków, a nawet uzyskały aprobatę wielu z nich (łącznie z autorem krytykowanej publikacji, który — poddany naciskom na konferencji w Otwocku — sformułował rodzaj samokrytyki)²⁶. Sprzyjało temu m.in. także bardzo słabe zaawansowanie badań źródłowych nad epoką porozbiorową. Ale już w parę lat później, pod koniec lat pięćdziesiątych, wraz z postępowaniem źródłowych prac badawczych nad dziejami najnowszymi, najmłodsze pokolenie historyków wystąpiło z protestem przeciwko naginaniu interpretacji historii ruchu robotniczego w Polsce na doraźne potrzeby polityczne i odwoływaniu się przy tym do metodologii marksistowskiej w wersji niewolnej od uproszczeń i wulgaryzacji²⁷. Zapoczątkowano wówczas próbę rzetelnej reinterpreta-

²⁴ W związku z tym podjęto wówczas próbę ścisłego zdefiniowania genezy nowej partii i kreowania jej tradycji drogą świadome selektywnego podejścia do przeszłości polskiego ruchu robotniczego. Uznając założenia ideologiczno-programowe za główne kryterium oceny aktywności i społecznej roli kolejnych nurtów i odłamów ruchu robotniczego, eksponowano rolę skrajnych nurtów i odłamów ruchu robotniczego na ziemiach polskich, przede wszystkim — SDKPiL, bliskiej tzw. rewolucyjnemu skrzydłu ruchu socjalistycznego w skali europejskiej (w II Międzynarodówce), a szczególnie Leninowi i rosyjskim bolszewikom. Jednocześnie dyskredytowano rolę PPS jako partii robotniczej i współorganizatora wystąpień rewolucyjnych na ziemiach polskich, a jej program polityczny, także w latach 1905–1906, interpretowano jako nacjonalistyczny. Zapowiedzią przeniesienia ofensywy ideologicznej na forum naukowe historyków stała się specjalna konferencja metodologiczna historyków w Otwocku na początku stycznia 1952 r., zob. *Pierwsza Konferencja Metodologiczna Historyków Polskich*, t. 1–2, Warszawa 1953, referaty i wypowiedzi w dyskusji Tadeusza Daniszewskiego, Józefa Kowalskiego, Jana Kancewicza, Żanny Kormanowej, Mariana Żychowskiego i innych, m.in.: s. 331–372, 390–401, 430–434, 452–458.

²⁵ Poglądy autora na porozbiorowe dzieje Polski stały się przedmiotem ataku ze strony Romana Werfla, T. Daniszewskiego, J. Kowalskiego i innych organizatorów zainicjowanego na początku lat pięćdziesiątych w środowisku historyków tzw. przełomu metodologicznego na rzecz metodologii marksistowskiej (w wydaniu obciążonym propagandowymi uproszczeniami i zniekształceniami, właściwymi epoce stalinowskiej), zob. *ibidem*, t. 2, s. 449–450, 457–458, 550–555 i in.

²⁶ *Ibidem*, s. 474.

²⁷ Pierwsze wypowiedzi krytyczne pojawiły się na łamach tygodników społeczno-kulturalnych niemal nazajutrz po 1956 r., zob. np. „Przegląd Kulturalny” z pierwszych miesięcy 1957 r. Jednak pierwsze sygnały realizacji tych zamierzeń, tj. rozwijania naukowych badań nad dziejami szeroko rozumianego ruchu robotniczego w Polsce (z zachowaniem naukowych rygorów), zaczęły pojawiać się dopiero na początku lat sześćdziesiątych. W pierwszej fazie — w postaci publikacji źródeł, wydawanych z przywróceniem zasad naukowej edycji, a następnie — monografii historycznych, poświęconym kolejno partiom i organizacjom robotniczym w Polsce (przede wszystkim — dziejom PPS, które uległy w la-

cji dziejów ruchu robotniczego w Polsce, w tym na jednym z pierwszych miejsc znalazła się epoka rewolucji 1905 r.

W związku z pięćdziesiątą rocznicą wybuchu rewolucji pojawiły się pierwsze publikacje poświęcone jej historii. Pierwsze opracowania — nawet te powstające w kręgu profesjonalnych historyków — w większości nie mogły oprzeć się na systematycznych, rzetelnych badaniach źródłowych i profesjonalnym warsztacie naukowym i w najlepszym razie miały charakter przyczynkowski. Najwcześniejsze publikacje poświęcone rewolucji 1905 r. wychodziły najczęściej spod pióra autorów początkujących w dziedzinie historii (w tym także studentów) lub historyków specjalizujących się dotąd w innych epokach. Toteż znaczna część opracowań, które powstawały na początku lat pięćdziesiątych, poddawała się ujęciom publicystyczno-propagandowym oraz grzeszyła daleko idącą jednostronnością w interpretacji i selekcjonowaniu faktów, bezkrytycznym przyjmowaniem przez autorów a priori formułowanych ideologicznych tez.

W polemice z historiografią z lat międzywojennych w badaniach nad okresem 1905–1907 eksponowano przede wszystkim — niemal nieobecna w publikacjach z tych lat — aktywność SDKPiL z Feliksem Dzierżyńskim i Różą Luksemburg. Wyolbrzymiano przy tym rolę propagandy ideologicznej prowadzonej przez skrajne nurty polityczne w ruchu robotniczym w skali całego państwa rosyjskiego, upatrując w nich czynnik kreujący zbiorowe nastroje i działania rewolucyjne. Odwołując się głównie do źródeł swą proveniencją związanych z SDKPiL, apriorycznie przypisywano SDKPiL rolę partii kierującej rewolucją w Królestwie Polskim, przeceniało organizującą rolę tej partii i zasięg społecznego dla niej poparcia (zakładając *ex definitione*, że była partią robotniczą). Jednocześnie deprecjonowano pod tymi względami rolę PPS. Na interpretację historycznej roli rewolucji 1905 r. w Polsce mechanicznie przenoszono sformułowaną przez Lenina diagnozę społeczno-politycznej kondycji Rosji i wysnutą z niej wówczas prognozę rozwinięcia się ruchu rewolucyjnego w rewolucję antykapitalistyczną²⁸. W związku z tym dla podejmowanych w początku

tach pięćdziesiątych najdalej idącym zafałszowaniom). Nie można jednak zapominać, że prace badawcze nad dziejami ruchu robotniczego pozostawały nadal przez następne dwa dziesięciolecia pod silnym naciskiem oficjalnej propagandy politycznej, a obiektywizm badaczy był stale zagrożony, znajdując się pod silną presją politycznych ograniczeń (nie tylko ze strony urzędowej cenzury, ale także — kontroli lokalnego środowiska, a nierzadko i autocenzury). Odciskało się to aż niemal do końca lat siedemdziesiątych na znacznej części publikacji z dziejów ruchu robotniczego, szczególnie tych firmowanych przez centralne i regionalne instytucje partyjne zajmujące się historią i jej popularyzacją (jak Wydział i Archiwum Historii Partii przy KC PZPR, rozbudowane następnie w Instytut Ruchu Robotniczego Wyższej Szkoły Nauk Społecznych przy KC PZPR). Dodać jednak trzeba, że również w tych instytucjach, stopniowo w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych w coraz większej liczbie wchłaniających młodych historyków wykształconych na uniwersytetach, powstawały prace historyczne, których autorzy starali się utrzymać standardy naukowych opracowań.

²⁸ Mowa tu o perspektywie przemiany rewolucji w Rosji z fazy demokratycznej w rewolucję antykapitalistyczną. Zarysował ją Lenin w dobie rewolucji 1905 r., uzasadniając teoretycznie taktykę ówczesnej rosyjskiej socjaldemokracji. Diagnoza ta została w latach międzywojennych mechanicznie przejęta w ocenie perspektyw rewolucji na ziemiach polskich na początku XX w. przez część polskich komunistów — autorów ukazujących się

lat pięćdziesiątych pierwszych prób nakreślenia ogólniejszego wizerunku rewolucji 1905 r. charakterystyczne było wyolbrzymianie napięć i rewolucyjnych nastrojów wśród robotników w konfliktach społecznych z pracodawcami. Towarzyszyło temu z reguły selektywne podejście do źródeł i często ignorowanie zasady konfrontowania źródeł różnej proweniencji²⁹.

Nie zmienia to jednak faktu, że właśnie w tym czasie rozpoczęły się prowadzone co najmniej po lata osiemdziesiąte XX w. źródłowe badania historyczne, rozwijane niemal od zera. Systematyczne studia nad wydarzeniami lat 1905–1907, które dopiero wówczas zaczynało postrzegać (i to niekonsekwentnie) w wymiarach ruchu społecznego — zostały wówczas uznane za jedno z priorytetowych zadań historyków dziejów najnowszych. W jego realizację zaangażowało się niemałe grono badaczy, należących w znacznym stopniu do młodej generacji.

Już w latach pięćdziesiątych studia nad genezą rewolucji i jej dziejami zostały zainicjowane przez Natalię Gąsiorowską na nowo powstałym Uniwersytecie Łódzkim oraz w Warszawie przez Żannę Kormanową (na jej seminarium na Uniwersytecie Warszawskim). Jednocześnie w tych ośrodkach organizowano kwerendy źródłowe w zespołach akt wielu urzędów carskiej administracji, policji, żandarmerii, armii itd. ocalałych z pożogi wojennej, zgromadzonych w archiwach polskich, a częściowo także — dzięki okresowej (po 1956 r.) liberalizacji dostępu do archiwów radzieckich — tych, które zachowały się w Petersburgu (Leningradzie) i Moskwie. Umożliwiło to powstanie w następnych latach niejednego historycznego opracowania monograficznego, ale przede wszystkim stworzyło podstawę do publikacji wielu cennych, na ogół starannie naukowo opracowanych zbiorów źródeł (głównie proweniencji urzędowej) w znacznym stopniu odnoszących się do wydarzeń rewolucyjnych 1905 r. i ich uczestników³⁰.

w ZSRR publikacji poświęconych historii ruchu robotniczego i rewolucji 1905 r. w Polsce, zob. np. J. Krasny, S. Pestkowski, *Zarys ruchu rewolucyjnego w Polsce w 1905 r.*, w: *1905 rok w Polsce*, red. J. Krasny, Moskwa 1925; oraz nr 11–12 i nr 13 pisma „Z pola walki”, wychodzącego w Moskwie w latach 1926–1934, a poświęconego historii polskiego ruchu robotniczego.

²⁹ Zob. np. *Rewolucja 1905–1907 roku na ziemiach polskich. Materiały i studia*, red. T. Daniszewski, Warszawa 1955.

³⁰ W 1956 r. pod auspicjami nowo powstałego Instytutu Historii PAN i Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych zapoczątkowana została seria wydawnictw pt. *Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 na ziemiach polskich*. Otwierał ją tom *Carat i klasy posiadające w walce z rewolucją 1905–1907 w Królestwie Polskim. Materiały archiwalne* (Warszawa 1956), starannie opracowany przez Stanisława Kalabińskiego; w serii tej wydano również dalsze tomy: *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907*, oprac. S. Kalabiński, F. Tych, t. 1, Warszawa 1958, t. 2, Warszawa 1960, t. 3, Warszawa 1961; *Narastanie rewolucji w Królestwie Polskim w latach 1900–1904*, oprac. H. Rappaport, Warszawa 1960. W roku 1957 rozpoczęto kilkutomową publikację wyników jednej z pierwszych zorganizowanych zespołowo i szeroko zakrojonych kwerend źródłowych do dziejów rewolucji 1905 r., poświęconą Łodzi i okręgowi łódzkiemu, przygotowaną według zbliżonych do wypracowanych w tych latach naukowych zasad selekcji i edytorstwa źródeł do historii najnowszej XX w., *Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu łódzkim*, red. N. Gąsiorowska, t. 1, cz. 1: 1900–1904, wyd. P. Korzec, I. Ihnatowicz, Warszawa 1957, cz. 2: 1905, wyd. P. Korzec, Warszawa 1958, t. 2: 1906, wyd. P. Korzec, Warszawa 1964. W 1962 r. w Insty-

Naukowe publikacje źródeł do historii najnowszej, a szczególnie do dziejów nowożytnych ruchów społecznych i ruchu robotniczego, były wówczas nowym doświadczeniem dla polskich historyków. Wymagało to opracowania zasad edytorskich niewykorzystywanych dotąd typów źródeł, wchodzących dopiero do warsztatów historyków nowych w polskiej historiografii specjalności badawczych, oraz przekonania badaczy do możliwości naukowego uprawiania historii najnowszej. Przestrzeganie rygorów warsztatu w publikacjach źródeł odnoszących się do ideologii i polemik politycznych, programów oraz różnych form zapisów propagandowych, w większości zachowanych w formie drukowanej, było jednym z istotnych sprawdzianów naukowego podejścia do historii najnowszej³¹.

Także opracowania historyczne poświęcone wydarzeniom rewolucyjnym przez kilkanaście lat uwalniały się stopniowo od nacisku aktualnej propagandy politycznej. Nacisk ten niemal od początku wywoływał protesty ze strony coraz większej części badaczy akademickich. Mimo to jednostronność w doborze źródeł pozostawała nadal poważnym zagrożeniem i dawała o sobie znać w niejednym z opracowań monograficznych publikowanych nie tylko w latach pięćdziesiątych (zwłaszcza w tych poświęconych lokalnej tradycji historycznej)³².

Wśród animatorów badań dziejów rewolucji miejsce szczególne zajmowała N. Gąsiorowska. Sama aktywnie uczestniczyła w wydarzeniach lat 1905–1906. Przed wojną wśród wąskiego grona polskich badaczy zajmujących się historią społeczno-gospodarczą była autorką pionierskich studiów z zakresu dziejów „ruchów społecznych” w epoce nowożytnej³³,

tucie Historii PAN zapoczątkowano następną serię edycji źródeł *Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich*, która (wykorzystując wyniki wieloletniej zespołowo prowadzonej kwerendy w archiwach polskich oraz w Moskwie i Petersburgu) objęła chronologicznie całą epokę powstaniową aż do wybuchu I wojny światowej, tj. lata 1864–1914. Większość tomu 3 (cz. 2 i 3) obejmuje źródła do lat 1905–1907 w opracowaniu zespołu badaczy pod redakcją S. Kalabińskiego (t. 3, cz. 2, Warszawa 1971, cz. 3, Warszawa 1972).

³¹ Sprawa ta nabierała szczególnego znaczenia w odniesieniu do dziejów ruchu robotniczego wobec rozpowszechniania się na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych praktyk fałszowania źródeł w celach propagandowych i publikowania tekstów „ocenzurowanych ideologicznie”, odpowiednio wypreparowanych (podawanych w wyrwanych z kontekstu fragmentach, niepełnych, z wykreślonymi lub nawet dopisywanymi zdaniem itp.). Niemało różnych „zbiorów” deklaracji, programów, odezwo itp. mieniących się „wydawnictwami źródłowymi” ukazywało się wówczas pod firmą Wydziału Historii Partii KC PZPR. Zob. np. *Wielki Proletariat. Materiały i dokumenty z historii ruchu robotniczego w Polsce*, z. 1, oprac. T. Daniszewski, Warszawa 1951 czy *SDKPiL w rewolucji 1905 roku. Zbiór publikacji*, red. T. Daniszewski, B. Krauze, H. Mościcki i in., Warszawa 1955.

³² S. Kalabiński, *Antynarodowa polityka endecji w rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1955; P. Korzec, *Walki rewolucyjne w Łodzi i okręgu łódzkim w latach 1905–1907*, Warszawa 1956; I. Pawłowski, *Wojskowa działalność SDKPiL w rewolucji 1905–1907 r.*, Warszawa 1956; H. Rechowicz, *Czerwone Zagłębie*, Katowice 1967.

³³ Gąsiorowska była m.in. współorganizatorką powołanej w 1928 r. na Międzynarodowym Kongresie Historyków w Oslo — Międzynarodowej Komisji Historii Ruchów Społecznych XIX i XX w., a w 1930 r. animatorką jej polskiej filii pod przewodnictwem Ludwika Krzywickiego. Wśród publikacji historycznych badaczki znajdowały się prace poświęcone Rewolucji Francuskiej, Wiosnie Ludów, dziejom przemysłu i górnictwa oraz klasy robotniczej na ziemiach polskich, była autorką syntetycznych opracowań historii społeczno-gospodarczej Polski i Europy.

a tuż po wojnie — inicjatorką szerokich badań nad dziejami miast, przemysłu i robotników w Polsce, prowadzonych na uniwersytetach w Łodzi i w Warszawie. Na początku lat pięćdziesiątych patronowała m.in. pierwszemu wydawnictwu źródeł do dziejów rewolucji w Łodzi i w okręgu łódzkim, poprzedzając je wstępem, który stanowił jedną z pierwszych prób syntetycznego spojrzenia na rewolucję na ziemiach polskich w konfrontacji z wielkim bogactwem świeżo wydobytych z archiwów, nieznanych dotąd historykom, zapisów źródłowych. Szkic ten nosi wprawdzie wyraźne ślady autokorekty, a nawet nierzadko praktykowanej w latach pięćdziesiątych politycznej korekty ujęć autorki ze strony redakcji. Świadczy o tym uderzające zróżnicowanie stylistyczne i terminologiczne poszczególnych fragmentów, ale przede wszystkim wewnętrzna niespójność merytoryczna opracowania, obecność w nim sprzecznych opinii odpowiadających na zasadnicze pytanie (z którym notabene do dziś nie może się uporać nasza historiografia): w jakim stopniu rewolucja na ziemiach polskich mieściła się w ogólnych ramach „rewolucji rosyjskiej”? Mimo to w omawianym szkicu znalazło się wiele ujęć wyrażających niewątpliwie własne przekonania N. Gąsiorowskiej i jej indywidualne opinie o charakterze i konsekwencjach rewolucji. O zaangażowaniu autorskim badaczki świadczy nie tyle podpis pod cytowanym wstępem, ile bardziej — wprowadzenie do rozważań szerszej perspektywy historycznej, polskiej i zachodnio-europejskiej. Dowodzi tego także charakterystyczny dla jej piśmarstwa język i stylistyka tych fragmentów, w których z przekonaniem nadaje ruchowi rewolucyjnemu w latach 1905–1907 rangę pierwszej rewolucji ludowej na ziemiach polskich, o zasięgu „mocno wykraczającym poza Królestwo Polskie”, i postrzega ją jako „ważny etap w historii polskiego ruchu nie tylko społecznego, ale również związanego z nim ściśle ruchu niepodległościowego” [podkr. — A. Ż.]. W „masach robotniczych” dojrzewiała wówczas — jej zdaniem — wspólna z chłopami dążność „do zrzucenia władzy caratu, wspólna walka o niepodległość”³⁴.

Jako badaczka przemian społecznych w czasach nowożytnych, Gąsiorowska dostrzegała w wydarzeniach lat 1905–1907 kontynuację zarówno dziewiętnastowiecznych emancypacyjnych ruchów chłopskich i powstań narodowych, jak i klasowej walki robotników z przełomu wieków XIX i XX. Był to, jej zdaniem, „ruch demokratyczny i narodowy” zbliżony w celach do rewolucji burżuazyjno-demokratycznych na zachodzie Europy, ale rozwijający się w Polsce bez poparcia burżuazji, a nawet wymierzony przeciw niej. Stąd, w ujęciu autorki szkicu, na ziemiach polskich w odróżnieniu od tamtych rewolucji „jako kierownik akcji niepodległościowej wystąpiła klasa robotnicza stając się czołową siłą w walce z uciskiem narodowym i społecznym”³⁵. Tak sformułowana definicja istoty rewolucji 1905–1907 r. na ziemiach polskich wyraźnie odbiegała od „urzędowej” opinii, narzucanej przez ówczesnych komunistycznych mentorów ideologicznych. Zresztą w omawianym szkicu N. Gąsiorowska bez

³⁴ N. Gąsiorowska, *Wstęp*, w: *Źródła do dziejów rewolucji 1905–1907 w okręgu łódzkim*, t. 1, cz. 1, s. V.

³⁵ *Ibidem*, s. XI–XII.

ogródek dała wyraz swej krytycznej postawie wobec nacisków ideologicznej cenzury. Zaznaczyła swój sprzeciw wobec prób narzucenia historykom sztywnej, apriorycznej oceny wydarzeń 1905 r., powielającej polityczne diagnozy Lenina z lat rewolucji. Zarzucała wspomnianym wyżej opracowaniom rocznicowym (zob. przyp. 29) „schematyzm i dogmatyzm”³⁶. Ze szczególną stanowczością polemizowała z opinią utożsamiającą istotę rewolucji na ziemiach polskich z charakterem rewolucji ogólnorosyjskiej, nieuzasadnionym nazwała pogląd głoszący, że stanowiła ona tylko „nieodłączną część składową rewolucji rosyjskiej”. (Notabene opinia ta na ogół nie budziła wątpliwości i nie pojawiała się w dyskusjach historyków zachodnioeuropejskich³⁷). Zdaniem N. Gąsiorowskiej, związek rewolucji w Królestwie Polskim z rewolucją w całym państwie carów był oczywisty i nie do zakwestionowania. Jednak stanowczo, w rozwiniętej formie uzasadniała przekonanie, że stwierdzenie tego związku — wynikającego ze wspólnego celu: obalenia caratu — nie wyczerpuje historycznej roli, jaką wydarzenia lat 1905–1907 odegrały na ziemiach polskich.

W ten sposób zostały zwerbalizowane różnice opinii i spory występujące od początku w ścisłym kręgu historyków inicjujących i prowadzących prace poświęcone dziejom rewolucji (mimo deklarowanego przyjęcia przez nich pozornie wspólnych — jednak różnie pojmowanych — marksistowskich założeń metodologicznych). Od tej chwili przez wiele lat (a w gruncie rzeczy także dzisiaj) głównym punktem sporów i dyskusji stały się diagnozy odnoszące się do celów walki, podejmowanej oraz rozwijanej w roku 1905 i w latach następnych, tak do celów formułowanych w deklaracjach programowych, jak też przede wszystkim — do dążeń uzewnętrzniających się w nastrojach społecznych i masowych wystąpieniach rewolucyjnych. Stopniowo postępowało mozolne rekonstruowanie tych ostatnich na podstawie zapisów archiwalnych przez rozrastające się grono historyków młodego pokolenia. Toteż inspiracją do dyskusji na temat charakteru rewolucji na ziemiach polskich nieprzypadkowo stawały się ponawiane już od końca lat pięćdziesiątych, przede wszystkim przez najmłodszą generację historyków, próby zwrócenia uwagi na nastroje wrogości wobec władzy zaborczej i dążenia do odzyskania swobód narodowych przejawiające się w masowych wystąpieniach rewolucyjnych na wsi i w miastach. Rosło zainteresowanie naukowców tymi sygnałami zapisanymi w źródłach urzędowych carskiej proveniencji. Szły za tym próby wyraźniejszego akcentowania narodowych aspektów rewolucji.

³⁶ N. Gąsiorowska, op. cit., s. VIII.

³⁷ Przykładem może być poświęcone rewolucji 1905 r. międzynarodowe kolokwium zorganizowane w czerwcu 1981 r. na uniwersytecie I w Paryżu przez tamtejszy Centre de recherches d'Histoire des Slaves, na którym problem specyfiki rewolucji 1905 r. podnoszony był tylko w polskich referatach. Zob. 1905. *La première révolution russe*, wyd. F.-X. Coquin, C. Gervais-Francelle, Paris 1986. W tym kontekście szczególnego znaczenia nabiera monografia Roberta Blobauma poświęcona właśnie rewolucji 1905 r. i jej specyficznym aspektem występującym w Królestwie Polskim. Jednak i ten autor, opisując terytorium ziem polskich pozostających pod zaborem rosyjskim, nieprzypadkowo używa określenia „Russian Poland”. Określenie jest powszechnie przyjęte i stosowane przez zachodnioeuropejskich historyków, R. E. Blobaum, *Rewolucja. Russian Poland, 1904–1907*, Ithaca–London 1995.

Ówczesne kontrowersje (w pewnej mierze ujawniające się do dziś) dotyczyły proporcji i wzajemnych relacji między różnymi, przeplatającymi się wątkami wydarzeń lat 1905–1907, wyrażającymi z jednej strony — dążenia wolnościowo–narodowe i polityczno–demokratyzacyjne, a z drugiej — protesty i roszczenia społeczne³⁸.

Spory wśród historyków toczą się wokół różnic w diagnozowaniu hierarchii motywów popychających mieszkańców miast i wsi do ofensywnego zbiorowego zakwestionowania zarówno struktur władzy (autorytarnej i zaborczej), jak i obowiązujących hierarchii społecznych autorytetów (dwór, fabrykant, przedsiębiorca). Dodajmy, że spory te bywają jawne, ale i „podskórne”. W latach PRL nierzadko bywały zamykane w czterech ścianach „pozanaukowych” konwentykli, często upolityczniane, a więc nieujawniane w druku, a jeszcze częściej poświadczane ingerencją cenzury w publikacje naukowe. W epoce postpeerelowskiej, po roku 1989, inicjowane dyskusje często przybierają postać jednostronnych ujęć publicystycznych, manifestacyjnego kwestionowania tez i poglądów historyków z poprzedniej epoki, niewspartego źródłową weryfikacją.

Pojawienie się już w końcu lat pięćdziesiątych wśród inicjatorów prac badawczych nad dziejami rewolucji 1905 r. na ziemiach polskich pytania o jej charakter miało oczywiście dla historyków zasadnicze znaczenie — wskazując podstawowe problemy i wytyczając pola badań, zmuszało do nowego podejścia do historii lat rewolucyjnych w porównaniu z pierwszymi, międzywojennymi próbami ich ujęcia. Wymagało to zdecydowanego odejścia od interpretowania wydarzeń 1905 r. (i lat następnych) wyłącznie z perspektywy zaangażowania elit politycznych. Konieczne stało się rozszerzenie pola badawczego na szeroko rozumianą aktywność społeczeństwa. Ku temu prowadziły nie tyle polemiki i starcia ideologiczno–metodologiczne, ile przede wszystkim źródła.

Już wstępne wyniki kwerend w archiwach władz zaborczych nie pozostawiały wątpliwości, że wydarzenia lat 1905–1907 na ziemiach polskich miały charakter szerokiego ruchu społecznego. Narzucały się dalsze pytania: jaki był społeczny zasięg rewolucji? Jaka część społeczeństwa angażowała się w walce i w jakich formach? Jakie oczekiwania towarzyszyły uczestnikom wydarzeń tych lat, reprezentującym różne warstwy i klasy, różne środowiska społeczne? Jakie były motywacje angażowania się w walkę bądź przeciwdziałania jej?

W drugiej połowie lat pięćdziesiątych zapoczątkowane zostały badania Stanisława Kalabińskiego i Feliksa Tycha poświęcone wsi w latach rewolucji (wspierały je metodycznie prowadzone pod ich kierunkiem ze-

³⁸ Zob. m.in. Ż. Kormanowa, *Kwestia narodowa w rewolucji 1905–1907 roku*, Warszawa 1958; J. Kanczewicz, *Problemy rewolucji 1905–1907 r. (Na marginesie pracy S. Kalabińskiego, F. Tycha, «Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja. Lata 1905–1907 na ziemiach polskich»)*, PH 63, 1972, 3, s. 515–524.

społowe prace w archiwach polskich i rosyjskich)³⁹. Badania te aż dziś są kontynuowane przez historyków regionalnych⁴⁰.

Źródła proveniencji urzędowej (pochodzące z różnych szczebli carskiej administracji, policji, wojska) dostarczyły bogactwa dowodów wskazujących na masowe w latach rewolucji, ogarniające swym zasięgiem terytorium całego Królestwa Polskiego (i w pewnym stopniu region białostocki) zaangażowanie ludności chłopskiej w walkę z władzą zaborczą. W ten sposób istota wydarzeń lat 1905–1907 jako rewolucyjnego zrywu społecznego, który objął nie tylko — jak dotąd sądzono — miasta i ośrodki przemysłowe, ale także większość społeczności wsi, została źródłowo udowodniona. Systematyczna kwerenda źródłowa pozwoliła na potwierdzenie cytowanej wyżej, opublikowanej bezpośrednio po wojnie, wstępnej diagnozy H. Wereszyckiego o zdominowaniu rozwijającej się w latach rewolucyjnych masowej aktywności chłopskich mieszkańców wsi przez motywacje narodowe, przede wszystkim — przez dążenia do przywrócenia polskości w życiu lokalnych społeczności.

Już w latach sześćdziesiątych wyniki tych prac badawczych nad udziałem w rewolucji ludności chłopskiej stały się niewątpliwie istotnym naukowym impulsem do skorygowania oceny charakteru rewolucji 1905 r. na ziemiach polskich, jaką przyjęto w powojennej „urzędowej” historiografii. Zmuszały one autorów nowych opracowań do docenienia — w odróżnieniu od ujęć większości dotychczasowych publikacji — roli narodowych pobudek jako zarzewia masowego ruchu rewolucyjnego na ziemiach polskich na bezprecedensową dotąd skalę. W konsekwencji przyczyniło się to do silniejszego akcentowania narodowowyzwoleńczych wątków rewolucji w Królestwie Polskim jako cechy specyficznej w imperium rosyjskim. W podejmowanych przez niektórych autorów próbach oceny wydarzeń rewolucyjnych na ziemiach polskich stopniowo pojawiało się spojrzenie doceniające narodowe aspiracje wyzwolenicze ruchu rewolucyjnego w latach 1905–1907.

³⁹ S. Kalabiński, F. Tych, *Walki mas chłopskich w Królestwie Polskim w rewolucji 1905–1907*, KH 62, 1955, 4–5, s. 3–55; S. Kalabiński, *Chłopi polscy w rewolucji 1905 r.*, Warszawa 1957; opracowane przez tychże historyków trzypięciotomowe wydanie źródeł *Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905–1907*, zob. przyp. 30.

⁴⁰ Np. Z. Kmiecik, *Ruch oświatowy na wsi. Królestwo Polskie 1905–1914*, Warszawa 1963; A. Kopruckowniak, *Ruchy rewolucyjne na wsi lubelskiej 1905–1907*, Lublin 1967; S. Kalabiński, *Walki chłopów w b. guberni siedleckiej w latach rewolucji 1905–1907*, w: *Rewolucja 1905–1907 na Mazowszu i Podlasiu*, red. J. Antoniewicz, Warszawa 1968, s. 115–140; U. Głowacka-Maksymiuk, *Chłopi regionu białsko-podlaskiego w rewolucji 1905–1907*, „Rocznik Białkopodlaski” 3, 1995, s. 99–110; eadem, *Wieś siedlecka w okresie rewolucji 1905–1907*, w: *Wieś — chłop — ruch ludowy — państwo. Księga pamiątkowa profesora Józefa Ryszarda Szaflika*, red. A. Kołodziejczyk, Warszawa 1996, s. 314–323; H. Kowalczyk, *Ruch chłopski w gub. kieleckiej w rewolucji 1905–1907*, w: *Z dziejów ruchu ludowego na Kielecczyźnie*, red. S. Lato, Warszawa 1970; S. Wiech, *Ruchy chłopskie w powiecie pińczowskim w okresie rewolucji 1905–1907*, „Rocznik Świętokrzyski” 16, 1989; zob. także *Wieś polska wobec wyzwań, przełomów i zagrożeń (XIX i XX wiek)*, red. M. Przeniosło, S. Wiech, t. 1, Kielce 2002; J. Molenda, *Walka o poprawę warunków materialnego bytu robotników rolnych — w rewolucji 1905–1907 roku w Królestwie Polskim*, w: *Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*, red. M. Przeniosło, S. Wiech, Kielce 2005, s. 59–82. Por. R. E. Blobaum, op. cit., rozdz. 4: „The Revolution in the Countryside”, s. 115–156.

Nie ulega wątpliwości, że historiografia lat międzywojennych absolutyzowała tę perspektywę, traktując wydarzenia 1905 r. wyłącznie jako zryw narodowy. Mimo że publikacje z lat pięćdziesiątych wyolbrzymiały zasięg i ostrość konfliktów społecznych w masowych wystąpieniach robotniczych w mieście i na wsi, trudno nie doceniać wagi i rozmachu badań źródłowych rozwijanych w pierwszych powojennych dziesięcioleciach. Pozwoliły one na zweryfikowanie wizerunku roku 1905 i lat następnych oraz na pełniejsze spojrzenie na te wydarzenia. Dostrzeżono i doceniono elementy rewolucji społecznej: wagę nie tylko społecznych konfliktów, ale także budzenia się na skalę masową nowych potrzeb i aspiracji. Ujawniały to zbiorowe protesty i żądania przybierając gwałtowne rewolucyjne formy. Oceny tej nie podważyły późniejsze szczegółowe badania źródłowe i publikacje historyczne, które — poczynając już od lat siedemdziesiątych — odkrywały nowe aspekty rewolucyjnych przemian, dokonywających się także w sferze społecznej świadomości i w wielu sferach kultury. Do najwcześniejszych dostrzeżonych należały takie zjawiska, jak występujący w miastach i na wsiach pęd do oświaty w języku ojczystym. W miastach towarzyszyły temu rozwijające się w szybkim tempie dążenia do ogólnego awansu kulturalnego, obejmujące na niemalą skalę także warstwy robotnicze. Badania tych zjawisk (prace o strajku szkolnym, ruchu oświatowym, samokształceniowym, czytelniczym) zostały zapoczątkowane już w latach sześćdziesiątych (wymienić tu trzeba przede wszystkim prace Józefa Miąso, a wśród nich jego monografię poświęconą Uniwersytetowi dla Wszystkich).

Omówione wyżej analityczne prace źródłowe nie zakończyły dyskusji wokół oceny wagi kolejnych wątków i siły różnych motywów uruchamiających masowe wystąpienia rewolucyjne w latach 1905–1907. Nie zamknęły ich także nowe próby opracowania syntezy dziejów rewolucji w Królestwie Polskim powstające u schyłku lat sześćdziesiątych i w latach siedemdziesiątych.

Jedną z pierwszych przedstawił S. Kieniewicz w swej *Historii Polski 1795–1918*, wydanej w Warszawie w roku 1968. Cechą charakterystyczną podejścia tego autora jest rzetelne, choć krytyczne, uwzględnienie istniejącego stanu badań. Oznaczało to — szczególnie w rozdziałach poświęconych rewolucji 1905 r. — staranne wykorzystanie ustaleń zawartych w najnowszych ówczesnych opracowaniach źródłowych. Postawa taka była jednocześnie czytelnym sygnałem przeciwstawienia się arogancie praktyce (z lat międzywojennych, a przede wszystkim z lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych) niektórych autorów zajmujących się historią najnowszą — praktyce ignorowania ustaleń innych badaczy, jeśli nie pasowały do własnej koncepcji. Wspomniana synteza Kieniewicza, tak jak i inne jego opracowania, może być uznana za wzorcowy przykład realizowania jednego z podstawowych wymogów naukowego warsztatu historyka, a mianowicie krytycznego wykorzystania dorobku poprzedników⁴¹.

⁴¹ W tym miejscu trzeba stwierdzić z dezaprobatą, że brakiem respektowania tego podstawowego wymogu naukowego warsztatu historyka wykazała się niejedna publikacja kompendialna z ostatniego dziesięciolecia, z najnowszą krakowską syntezą historii Polski

Wykorzystując wyniki nowych badań źródłowych z początku lat sześćdziesiątych, Kieniewicz próbuje skorygować ujęcia przedwojennych autorów najbardziej znanych syntez historycznych (jak np. M. Bobrzyńskiego czy W. Sobieskiego), ale także skrajne przedstawienia powojennych publikacji z lat pięćdziesiątych, podporządkowane dogmatycznie rozumianemu „przełomowi metodologicznemu”. Mimo że (nawiazuując raczej do dawnych syntez) Kieniewicz na plan pierwszy wysuwa polityczne cele wydarzeń rewolucyjnych na ziemiach polskich, mocno akcentuje udział w nich nie tylko elit politycznych, ale i szerokich kręgów społeczeństwa. Dużą rolę przypisuje tak strajkom robotników przemysłowych i rolnych, jak i partiom „robotniczym”, do których zalicza obok SDPiL również PPS, a także Bund. Dodajmy, że w latach sześćdziesiątych partie te doczekały się już pierwszych źródłowych opracowań historycznych⁴².

W *Historii Polski* S. Kieniewicz starał się dystansować od (ignorujących badania źródłowe) uproszczeń odnoszących się do dziejów ruchu robotniczego, a szczególnie od propagandowych „ocen” PPS i PPSD odsądających je od miana partii robotniczych, które forsowano na początku lat pięćdziesiątych, a w następnym dziesięcioleciu uporczywie podtrzymywano w wielu „urzędowych” publikacjach historycznych (np. w dwutomowej *Historii Polskiego Ruchu Robotniczego 1864–1964*)⁴³. Książka Kieniewicza wiele miejsca poświęca również innym, działającym legalnie w tych latach partiom i organizacjom politycznym, przede wszystkim endecji; docenia początki ruchu zawodowego robotników oraz ruchu stowarzyszeniowego inteligencji zawodowej, uwzględnia także aktywność polityczną chłopów.

Podkreślić trzeba, że pisząc wówczas historię rewolucji 1905 r. (bo tak klasyfikował wydarzenia tych lat), Kieniewicz miał do dyspozycji tylko najwcześniejsze monograficzne opracowania historyczne z przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych, z których znaczna część obciążona była jednostronnością w doborze i interpretacji źródeł⁴⁴. Nie mógł

dobyć rozbiórów na czele (A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*, Kraków 2000). Ta ostatnia w podejściu do rewolucji 1905 r. niejednokrotnie bezkrytycznie powraca do pierwszych ujęć historyków z okresu międzywojennego kreujących heroiczną tradycję obozu Piłsudskiego, wyolbrzymiając znaczenie dla przebiegu rewolucji działań zbrojnych, przypisywanych — wbrew ustaleniom źródłowych opracowań historycznych z lat sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych — wyłącznie inicjatywie Piłsudskiego. Charakteryzując zdobycze rewolucji i jej siły sprawcze, A. Chwalba eksponuje przede wszystkim rolę ruchu stowarzyszeniowego i „obywatelskiej” aktywności inteligencji, pomniejszając znaczenie i siłę antycarskiego uderzenia rewolucyjnych wystąpień masowych.

⁴² J. Buszko, *Ruch socjalistyczny w Krakowie 1890–1914 na tle ruchu robotniczego w zachodniej Galicji*, Kraków 1961; B. Danilczuk, *Działalność SPD i PPS zaboru pruskiego w Poznaniu w latach 1891–1914*, Toruń 1962; W. L. Karwacki, *Łódzka Organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej — Lewicy: 1906–1918*, Łódź 1964; A. Żarnowska, *Zasięg, wpływ i baza społeczna PPS w przeddzień rewolucji 1905 r.*, KH 67, 1960, 2, s. 351–389; eadem, *Geneza rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej*; J. Myśliński, *Grupy polityczne z Królestwa Polskiego w zachodniej Galicji (1895–1905)*, Warszawa 1967.

⁴³ *Historia polskiego ruchu robotniczego 1864–1964*, oprac. T. Daniszewski in., t. 1–2, Warszawa 1967.

⁴⁴ Jak np. cytowana wyżej (por. przyp. 32) monografia S. Kalabińskiego o endecji czy Pawła Korca o rewolucji w Łodzi. „Wyłuskanie” i wykorzystanie zawartych w tych opracowaniach

natomiast w pełni uwzględnić wyników dopiero rozwijanych badań nad aktywnością chłopów w latach rewolucji. Charakteryzując przebieg rewolucji w Królestwie Polskim, na pierwszy plan wysuwał ruch strajkowy robotników w głównych ośrodkach przemysłowych; wydawał się jednak nie doceniać stopnia wyodrębnienia się robotników z „ludu” (w rozumieniu właściwym dla połowy XIX w.), a także roli strajku jako nowoczesnej formy ujawniania się konfliktów społecznych.

Również w kręgu dyskusji i sporów wokół głównych wątków i sprężyn rewolucji 1905 r. powstawały próby syntezy rewolucji, opracowane przez F. Tycha i S. Kalabińskiego, publikowane w kolejnych wersjach, poczynając od końca lat sześćdziesiątych⁴⁵. Tytuł opublikowanej w 1969 r. kolejnej próby syntezy dziejów rewolucji tych autorów: *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja*⁴⁶ stał się symbolicznym wyrazem siły kontrowersji, jakie narosły wokół oceny charakteru wydarzeń 1905 r. Sygnalizował on trudności piętrzące się przed historykami poszukującymi jednoznacznej odpowiedzi na pytanie o istotę rewolucji na ziemiach polskich. Jednocześnie tak sformułowany tytuł stawiał pod znakiem zapytania ocenę forsowaną przez kreatorów „urzędowej” historiografii, która a priori wysuwała konflikty społeczne (nowoczesny: pracodawca — przedsiębiorca, oraz tradycyjny: chłop — dwór) na czoło czynników sprawczych rewolucji 1905 r. na ziemiach polskich. Teza ta długo inspirowała niejednego autora zajmującego się tymi wydarzeniami⁴⁷.

Obaj autorzy książki *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja* należeli do pionierów powojennych badań nad dziejami rewolucji 1905 r., byli inicjatorami pierwszych naukowych publikacji źródeł do dziejów rewolucji na ziemiach polskich. Jednak mimo wieloletnich własnych badań źródłowych, autorzy ci dopiero w tej książce decydują się na uznanie „urzędowej” (z lat pięćdziesiątych) charakterystyki rewolucji za jednostronną, stwierdzając *expressis verbis*, że „dla Polaków były lata 1905–6 nie tylko rewolucją społeczną, lecz także próbą zrywu powstańczego”⁴⁸. Nie wycofują się przy tym z postrzegania wydarzeń tych lat jako ruchu społecznego, który był — ich zadaniem — głównie protestem politycznym, skierowanym przeciw władzy zaborcy w imię wyzwolenia narodowego, ale protestem wywołanym przez robotników (i wspartym przez

nowych ustaleń, opartych na nieznanych dotąd historykom źródłach, wymagało niewątpliwie krytycznego podejścia wytrawnego historyka.

⁴⁵ F. Tych, *Rewolucja 1905–1907 na ziemiach polskich*, w: *Historia polskiego ruchu robotniczego 1864–1964*, rozdz. 7, s. 122–191; *Historia Polski*, t. 3, cz. 2 (1900–1914), red. Z. Kormanowa, W. Najdus, [w tym, cz. 3: *Rewolucja w Królestwie Polskim i lata 1905–1907 w dwu innych zaborach*, rozdz. 7–12, oprac. S. Kalabiński, F. Tych], Warszawa 1972, s. 334–499.

⁴⁶ S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja*; por. przyp. 4.

⁴⁷ Znalazła ona odbicie m.in. we wspomnianej już wyżej wydanej w 1955 r. książce S. Kalabińskiego o polityce endecji w latach rewolucji (idem, *Antynarodowa polityka endecji w rewolucji 1905–1907*). Trzeba dodać, że mimo nadużywania propagandowej frazeologii i publicystycznych przejawów — większość ustaleń źródłowych tego opracowania nie została podważona w nowszej historiografii.

⁴⁸ S. Kalabiński, F. Tych, *Czwarte powstanie czy pierwsza rewolucja*, s. 422.

znaczną część inteligencji i masowe wystąpienia chłopów w obronie swej narodowej tożsamości). Inspiratorów wydarzeń 1905 r. upatrują nie tylko wśród elity polityków i organizatorów, ale także wśród szerokich kręgów ludności proletariackiej, chłopskiej, inteligencji i wielu grup o pośrednim statusie społecznym.

Docenienie szerokiego społecznego zasięgu zrywu i jego narodowych motywacji było niewątpliwie ważnym novum w historiografii rewolucji, niemożliwym do osiągnięcia bez rozwijających się od początków lat sześćdziesiątych intensywnych badań źródłowych. Nieodparcie bowiem nasuwały one wnioski o spontanicznym angażowaniu się ludności miejskiej i wiejskiej w masowych protestach przeciwko władzy, dając wyraz poczuciu dyskryminacji i krzywdy narodowej, religijnej, społecznej, materialnej itd. oraz determinacji w dążeniu do poprawy swoich szans życiowych. Traktowanie wydarzeń lat 1905–1907 w Królestwie Polskim w wymiarach wielostronnego (nie tylko politycznego) wstrząsu o szerokim zasięgu społecznym, daleko wykraczającym poza polityczne elity przywódcze i opiniotwórcze, stopniowo torowało sobie drogę w polskiej historiografii⁴⁹. Nie znaczy to jednak, że taka perspektywa zdominowała podejście polskich historyków do wydarzeń rewolucyjnych w następnych dziesięcioleciach.

Należy podkreślić, że powstające już od początków lat sześćdziesiątych opracowania monograficzne w coraz szerszym zakresie wykorzystywały nie tylko różne typy źródeł drukowanych, ale także urzędowe źródła archiwalne. Wprawdzie początkowo poszukiwania koncentrowano nadal na działalności partii i innych struktur politycznych, których przejawy aktywności próbowano rekonstruować, opierając się głównie na odezwach, przekazach prasowych oraz innych drukach (broszurach, odezwach itd., w większości wydawanych nielegalnie), najczęściej powieścią związanych z badanymi partiami. Przede wszystkim skupiono się na opisywaniu różnych form aktywności partii i organizacji działających wśród robotników, głównie socjalistycznych, z reguły wyolbrzymiając ich rolę jako inicjatora wystąpień rewolucyjnych. Siłą rzeczy zmuszało to przecież do mniej lub bardziej wyczerpujących prób rekonstruowania i analizowania masowych wystąpień robotniczych.

Trzeba jednak dodać, że wiele opracowań z tego okresu (także akademickich) grzeszyło schematycznym podejściem do przedmiotu badań, minimalizmem w stawianiu pytań badawczych, brakiem pomysłowości w doborze wykorzystywanych źródeł i metodach analizy. Przede wszystkim przez wiele lat w większości prac, nawet o charakterze monograficznym, na drugim planie poszukiwań źródłowych i analiz pozostawały same społeczności robotnicze, łącznie z tą ich częścią, która brała najaktywniejszy udział w strajkach, ulicznych manifestacjach, w starciach zbrojnych z policją i wojskiem. Nawet ci przedstawiciele społeczności robotniczych, którzy byli zaangażowani w działalność organizacji politycznych, zawodowych, oświatowych i innych, nie stali się

⁴⁹ Zbliżone ujęcie zaprezentowane zostało po wielu latach w syntetycznej publikacji amerykańskiego historyka R. E. Blobauma (op. cit.).

przedmiotem bliższej obserwacji badawczej. Najczęściej traktowani byli jako anonimowe „masy” robotnicze. Z reguły nie stawiano pytań o przyczyny różnicowania się postaw robotników ani o uwarunkowania odmiennych zachowań konkretnych załóg czy grup zawodowych, nie wspominając już o motywacjach ich wyborów politycznych. Co więcej — jeszcze na początku lat sześćdziesiątych podjęcie studiów porównawczych nad społecznym zasięgiem oddziaływania różnych partii i nurtów politycznych w środowisku robotniczym spotkało się z krytyką odmawiającą zasadności takim pytaniom badawczym⁵⁰. Tego rodzaju próby ograniczania pola badawczego i selektywnego wykorzystywania źródeł były przejawem politycznego konformizmu, autocenzury i gotowości do pełnienia misji cenzorskiej przez niektórych recenzentów.

We wszystkich publikacjach nieodmiennie wspomniano o aktywności strajkowej robotników, nie mógł bowiem podlegać dyskusji fakt dominującej w latach rewolucyjnych roli strajku jako głównej formy społecznego i politycznego protestu. Paradoksalnie jednak ruch strajkowy długo musiał czekać na analityczne opracowanie (nawet w największych skupiskach robotniczych, które decydowały o sile naporu rewolucyjnego). Pierwsza próba całościowego oszacowania rozmachu i siły zaangażowania robotników w ruchu strajkowym w dobie rewolucji w Królestwie Polskim na tle imperium rosyjskiego (oparta na statystycznych sprawozdaniach inspekcji fabrycznej) wyszła spod pióra niżej podpisanej w roku 1965⁵¹.

Nową w naszej historiografii, pogłębioną i rozszerzoną analizę ruchu strajkowego w latach rewolucyjnych przedstawił na początku lat siedemdziesiątych Włodzimierz Lech Karwacki w monografii poświęconej rewolucji w Łodzi⁵². Rozszerzył on wydatnie spojrzenie na strajk jako na zjawisko społeczne osadzone w realiach społeczno-kulturowych. Analizował nie tylko konkretne zachowania, cele i oczekiwania uczestników kolejnych strajków. Wiele uwagi poświęcił także konsekwencjom strajków oraz oddziaływaniu doświadczeń strajkowych na postawy robotników tak w sferze życia publicznego, zbiorowego, jak i na gruncie prywatnym. Po raz pierwszy w naszej historiografii próbował analizować wpływ aktywnego udziału robotnika w działaniach rewolucyjnych — przede wszystkim w strajkach — na życie jego rodziny, doceniając różnice doświadczeń mężczyzn i kobiet.

⁵⁰ Wymownym tego przykładem mogą być ostre polemiki towarzyszące na początku 1959 r. sprawie publikacji studium Anny Żarnowskiej stanowiącego próbę oszacowania zasięgu społecznego oddziaływania SDKPiL, PPS i innych partii robotniczych działających w Królestwie Polskim w przededniu wybuchu rewolucji. Artykuł ten nie został wówczas zakwalifikowany do publikacji na łamach poświęconego historii ruchu robotniczego w Polsce pisma „Z pola walki” (wychodzącego w Warszawie od 1958 r.). Ukazał się natomiast w „Kwartalniku Historycznym” (A. Żarnowska, *Zasięg, wpływ i baza społeczna PPS*).

⁵¹ A. Żarnowska, *Próba analizy ruchu strajkowego w Królestwie Polskim w dobie rewolucji 1905–1907*, PH 56, 1965, 3, s. 432–458.

⁵² W. L. Karwacki, *Łódź w rewolucji 1905–1907*, Łódź 1975.

Trudno też przecenić dorobek naukowy Karwackiego jako pioniera badań nad obyczajami i kulturą robotniczą, w tym także — nad kulturą polityczną robotników⁵³. Jego zainteresowanie tą ostatnią w znacznej mierze wyrastało ze studiów nad strajkami.

W podobnym kierunku rozwijały się w latach siedemdziesiątych prace niżej podpisanej, której studia nad „dniem codziennym” uczestników strajków i ich doświadczeniami na przykładzie środowiska robotniczego w Warszawie zaplanowane były jako punkt wyjścia studiów porównawczych w kontekście europejskim⁵⁴.

Dalsze próby analizowania aktywności strajkowej robotników odnosiły się do kolejnych skupisk robotniczych i kolejnych ognisk rewolucji. W większości miały one charakter studiów regionalnych, na ogół zdominowanych przez dążenia badaczy do ilościowego, statystycznego ujęcia zasięgu tego ruchu i jego dynamiki. Próbowano rekonstruować postulaty strajkujących, ich stopień zorganizowania i opisać bezpośrednio rezultaty ich działań. Obserwację z reguły ograniczano do przestrzeni związanej z pracą i do relacji strajkujących z przedsiębiorcami; szczegółowy wizerunek ruchu strajkowego rzadko wykorzystywany był do głębszej analizy, prowadzącej do refleksji na temat celów i charakteru podejmowanej przez robotników walki. Uwagę historyków przyciągały przede wszystkim największe ośrodki miejskie i przemysłowe, w których rewolucja na ziemiach polskich się zaczęła i trwała najdłużej, tj. Warszawa i Łódź, Zagłębie Dąbrowskie, Białostoczczyzna⁵⁵.

Na tle historiografii europejskiej z lat sześćdziesiątych, siedemdziesiątych i osiemdziesiątych uderza słabe zaangażowanie polskich badaczy w pogłębianie studiów nad ruchem strajkowym, nad rozszerzaniem jego społecznego kontekstu poprzez analizę zachowań strajkujących i skutków strajków w życiu codziennym robotników. Było to niewątpliwie wyrazem opóźnień naszej historiografii w badaniach przemian społeczno-kulturowych w ogóle, a w szczególności ruchów społecznych włącznie z ruchem strajkowym. W tych latach nadal na pierwszym planie

⁵³ W. L. Karwacki, *Kultura i obyczaje robotników*, w: *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, red. S. Kalabiński, t. 1, cz. 3: *Lata 1870–1918*, oprac. W. L. Karwacki i in., Warszawa 1978, s. 707–885.

⁵⁴ A. Żarnowska, *Robotnicy Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, Warszawa 1985, s. 233–251. Niestety, zmieniające się gwałtownie u schyłku lat osiemdziesiątych preferencje wydawnicze w Polsce zdezaktualizowały plany przygotowania do publikacji wyników studiów porównawczych.

⁵⁵ K. Badziak, P. Samuś, *Ruch strajkowy robotników przemysłowych w Łodzi w 1905 r. (Próba analizy)*, w: *Rewolucja 1905–1907 w Łodzi i okęgu*, red. B. Wachowska, Łódź 1975, s. 88–107; S. Kalabiński, *Białostoczczyzna*, w: *Polska klasa robotnicza. Zarys dziejów*, red. idem, t. 1, cz. 2: *Lata 1870–1918*, oprac. K. Groniowski i in., Warszawa 1978, s. 899–913; J. Ziemia, *Kształtowanie się proletariatu Zagłębia Dąbrowskiego 1865–1914*, Warszawa–Kraków 1980; A. Kałuża, *Rok 1905 w Zagłębiu Dąbrowskim*, Łódź 1985. Opracowania pochodzące z tych lat poświęcone mniejszym ośrodkom miejsko-przemysłowym w swej większości skupiały się głównie na rekonstruowaniu aktywności partii politycznych, działających wśród robotników, oraz na opisie zbiorowych wystąpień rewolucyjnych: demonstracji i zgromadzeń ulicznych, strajków, starć zbrojnych itp. W niektórych (szczególnie w lokalnych publikacjach rocznicowych) długo jeszcze pokutowała odziedziczona z lat pięćdziesiątych tendencja do wyolbrzymiania aktywności SDKPiL.

pozostawało zainteresowanie badaczy życiem politycznym, partiami politycznymi wydobywającymi się z podziemia i intensywnie rozwijającymi, wiele uwagi poświęcano polemikom prasowym, różnicowaniu się programów i przekształceniom organizacyjnym, ewolucji kolejnych nurtów politycznych itp. Trzeba przy tym dodać, że katalog partii, organizacji i nurtów politycznych, które doczekały się opracowań monograficznych rozszerzał się powoli, ale systematycznie, szczególnie gdy chodziło o organizacje niesocjalistyczne⁵⁶ (jeszcze w latach siedemdziesiątych nie bez oporów ze strony cenzury urzędowej, a często i środowiskowej). W polu badań nadal na pierwszym planie pozostawała działalność elit politycznych: przywódców, twórców programów, publicystów i ich wpływ na kształtowanie opinii publicznej. Mimo to jednak kilkunastoletni okres od przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych do połowy osiemdziesiątych przyniósł wiele nowych ambitnych realizacji badawczych, których autorzy starali się rozszerzyć spectrum historycznej obserwacji w stosunku do wcześniejszych publikacji.

Tak np. wspomniany wyżej, zgłoszony już na początku lat sześćdziesiątych postulat rozszerzenia pola obserwacji przemian życia politycznego poza elity, podjęcia badań nad zapleczem społecznym partii politycznych (mimo że wymagało to mozolnych kwerend źródłowych i wyjścia poza tradycyjny warsztat historyka dziejów politycznych) nie pozostał bez echa. Pytanie o liczebność i zasięg społecznego oddziaływania partii politycznych oraz innych struktur organizujących zbiorowe życie polityczne w dobie rewolucji (głównie tych, które działały wśród robotników) stawało się stopniowo stałym punktem w katalogu projektów badawczych, podejmowanych w następnych dziesięcioleciach przez autorów opracowań monograficznych⁵⁷. Niemal regułą stało się wykorzystywanie do tych celów urzędowych źródeł archiwalnych: danych personalnych represjonowanych działaczy, zachowanych w archiwach ochrony, policji i innych instytucji carskiego aparatu władzy.

Nie mniej ważną inspirację do wyjścia z „zaczarowanego kręgu” historii organizacji i stronnictw politycznych stanowiły publikacje poświęcone prasie i innym drukom, których zakres tematyczny, formy i zasięg oddziaływania wzrastały w latach rewolucji w szybkim tempie, przyspieszając demokratyzację życia politycznego. W roku 1963 ukazało się w druku — inicjowane przez Halinę Kiepuską — staranne zespołowe opracowanie bibliografii druków ulotnych krążących w rewolucyjnych

⁵⁶ B. Petrolin-Skowrońska, *Z dziejów liberalizmu polskiego. Partie liberalno-demokratyczne inteligencji w Królestwie Polskim 1905–1907*, DN 3, 1971, 3, s. 3–35; T. Monasterska, *Narodowy Związek Robotniczy: 1905–1930*, Warszawa 1973.

⁵⁷ A. Żarnowska, *Zasięg wpływów i baza społeczna*; zob. także eadem, *Geneza rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej*; W. L. Karwacki, *Łódzka Organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej — Lewicy*; T. Monasterska, op. cit.; J. Myśliński, op. cit.; J. Pajak, op. cit.; P. Samuś, *Rozwój organizacyjny SDKPiL w Łodzi w latach 1905–1907*, w: *Rewolucja 1905–1907 w Łodzi i okolicy*, s. 7–47; zob. także idem, *Dzieje SDKPiL w Łodzi: 1893–1918*, Łódź 1984; U. Głowacka-Maksymiuk, *Gubernia siedlecka w latach rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1985.

latach na terytorium Królestwa Polskiego⁵⁸. Zgodnie z trafną definicją samej autorki przedmowy i koncepcji wydawnictwa, druki te stanowiły „wykładnik ruchliwości” kolejnych partii i organizacji w tych latach.

Publikacja ta stwarzała podstawę do zrekonstruowania nie tylko podziałów politycznych uzewnętrzniających się w postaci powstającego nowoczesnego systemu partii i stronnictw, ale także sieci stowarzyszeń działających jawnie, półjawnie lub nawet w konspiracji. Przede wszystkim jednak umożliwiła bliższą obserwację roli tego podstawowego w warunkach rewolucyjnych środka przekazu adresowanego do szerokiego odbiorcy. Tym samym stanowić mogła klucz otwierający nowe pole badań nad gwałtownie rozwijającymi się inicjatywami społecznymi.

Odpowiadało to stopniowo rozszerzającemu się zainteresowaniu badaczy różnymi przejawami organizowania się życia publicznego i mechanizmami jego demokratyzowania się. Pojawiły się inicjatywy przełamania dotychczasowych ograniczeń w zamierzeniach badawczych, wyjścia poza często schematyczne i jednostronne pod względem źródłowym rekonstruowanie przejawów działalności partii politycznych oraz rozszerzenia pola obserwacji na inne formy lawinowo upowszechniającego się w dobie rewolucji ruchu stowarzyszeniowego. Wejście na ten nowy obszar badawczy sygnalizowało przede wszystkim źródłowe studium Kazimierza Kmarskiego o ruchu stowarzyszeniowym w Warszawie oraz opracowania J. Mięso o Uniwersytecie dla Wszystkich, H. Kiepuskiej o organizowaniu się inteligencji zawodowej w Warszawie oraz W. L. Karwackiego poświęcone pracownikom ruchowi zawodowemu i stowarzyszeniowemu w Łodzi⁵⁹. Podobne cele badawcze stawiali sobie również autorzy podejmowanych w tym czasie studiów nad rolą prasy, druków ulotnych i innych środków przekazu wkraczających w latach rewolucji w etap umasowienia⁶⁰, jak również autorzy publikacji poświęconych strajkowi

⁵⁸ *Bibliografia druków ulotnych rewolucji 1905–1907 w Królestwie Polskim*, red. H. Kiepuska, t. 1-2, Warszawa 1963.

⁵⁹ J. Mięso, *Uniwersytet dla Wszystkich*, Warszawa 1960; K. Konarski, *Ruch stowarzyszeniowy w Warszawie w latach 1906–1915 (w świetle akt kancelarii gubernatora warszawskiego)*, w: *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, red. S. Tazbir, Warszawa 1961, s. 491–524; H. Kiepuska, *Inteligencja zawodowa Warszawy 1905–1907*, Warszawa 1967; W. L. Karwacki, *Związki zawodowe i stowarzyszenia pracodawców w Łodzi (do roku 1914)*, Łódź 1972. Zob. także A. Kochański, I. Orzechowski, *Zarys dziejów ruchu zawodowego w Królestwie Polskim 1905–1918*, Warszawa 1964. Opracowanie to jest próbą rekonstrukcji powsajających w Królestwie Polskim w latach rewolucji robotniczych organizacji zawodowych eksponującą jednak wyraźnie robotniczy ruch zawodowy inicjowany przez partie socjalistyczne.

⁶⁰ Z. Kniecik, *Prasa polska w rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1980; B. Petrozolin-Skowrońska, „*Liberum veto*” wobec rewolucji 1905–1907. Felieton Aleksandra Świętochowskiego wobec aktualnych wydarzeń i problemów, „*Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego*” 9, 1970, z. 2, s. 183–196; z. 3, s. 339–360; J. Myśliński, *Polska prasa socjalistyczna w okresie zaborów*, Warszawa 1982; idem, *Rola prasy w kształtowaniu kultury politycznej na początku XX wieku*, w: *Spółczesność i polityka — dorastanie do demokracji. Kultura polityczna w Królestwie Polskim na początku XX wieku*, red. A. Żarnowska, T. Wolsza, Warszawa 1993, s. 137–146; A. Biernat, *U progu umasowienia obiegu informacji (kilka uwag nt. temat środowiskowej komunikacji w okresie rewolucji 1905–1907 na terenie Królestwa Polskiego)*, w: ibidem, s. 185–188; B. Łazowska, *Polskie pocztówki socjalistyczne*

szkolnemu oraz intensywnie rozwijającemu się w dobie rewolucji ruchowi oświatowemu, samokształceniowemu, czytelniczemu itp.

Już w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych ukazało się kilka opracowań źródłowych poświęconych tej problematyce. W porównaniu z publikacjami z lat międzywojennych silniej eksponowano w nich lewicowe sympatie organizatorów strajku szkolnego: młodzieży gimnazjalnej i studenckiej oraz nauczycielstwa, a wśród wielu powoływanych do życia w dobie rewolucji alternatywnych form oświaty w języku polskim akcentowano przede wszystkim rolę tych o lewicowej proweniencji⁶¹. Nie zmienia to jednak faktu, że pole badań rozszerzało się, obejmując zachowania nie tylko inicjatorów i organizatorów strajku szkolnego, ale jego uczestników także w szkołkach elementarnych i rzemieślniczych, młodzież robotniczą i rzemieślniczą oraz uczestników różnych form samokształcenia i oświaty pozaszkolnej. Pozwoliło to dostrzec nowe aspekty wstrząsu rewolucyjnego, a przede wszystkim ujawnienie się wśród warstw ludowych żywiołowego pędu do przełamywania analfabetyzmu i do oświaty w języku ojczystym.

Uwagę historyków już od wczesnych lat sześćdziesiątych przyciągała także rola nauczycielstwa, szczególnie nauczycielek prywatnych, działaczek oświatowych i innych przedstawicieli inteligencji zawodowo i z poczucia „misji społecznej” wiążącej się ze społecznymi inicjatywami organizowania nowoczesnej polskiej szkoły, walki z analfabetyzmem, krzewienia czytelnictwa i samokształcenia oraz kształcenia na wyższych poziomach⁶². W swych pracach wiele miejsca poświęciła temu zaangażowaniu inteligencji, ale także — dużemu zróżnicowaniu jej sympatii politycznych m.in. H. Kiepuska, szczególnie we wspomnianym opracowaniu *Inteligencja zawodowa Warszawy 1905–1907*. Ta obszerna źródłowa monografia odegrała ważną rolę w skorygowaniu ułomnego obrazu społecznego zaplecza rewolucji 1905 r. na ziemiach polskich, utrwalanego w większości powojennych publikacji. Różnorodna i wielokierunkowa aktywność inteligencji, zaangażowanie znacznej jej części po stronie rewolucji były bowiem co najmniej do końca lat sześćdziesiątych z pobudek doktrynalnych pomijane i pomniejszane (z wyjątkiem jej roli ideotwórczej). Systematyczna obserwacja zachowań inteligencji w latach rewo-

w okresie rewolucji 1905–1907, w: *ibidem*, s. 173–184; M. Tobera, „Wesołe gazetki”. *Prasa satyryczno-humorystyczna w Królestwie Polskim w latach 1905–1914*, Łódź 1988.

⁶¹ J. Żarnowski, *Z dziejów strajku szkolnego 1905 r.*, PH 46, 1955, 1–2, s. 184–211; M. Szulkin, *Strajk szkolny 1905 roku*, Wrocław 1959; J. Braun, *Położenie i ruch organizacyjny młodzieży akademickiej na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1890–1904*, „Roczniki Uniwersytetu Warszawskiego” 4, 1963, s. 23–105; R. Murawski, *Socjalistyczne organizacje młodzieżowe w Warszawie w latach 1906–1907*, „Pokolenia” 3, 1965, 1 (9), s. 7–27; *idem*, *Postępowe organizacje młodzieży szkolnej w Warszawie w latach 1907–1909*, „Pokolenia” 4, 1966, 1 (13), s. 7–23; B. Petrozolin-Skowrońska, *Strajk szkolny w roku 1905*, Warszawa 1972. Por. C. Gervais-Francelle, *La grève scolaire dans le Royaume de Pologne, w: 1905. La première révolution russe*, s. 261–302.

⁶² Zob. np. Ż. Kormanowa, *Problematyka walki narodowo-wyzwoleńczej w latach rewolucji 1905–1907 na ziemiach polskich*, Warszawa 1955, oraz *Z dziejów książki i bibliotek w Warszawie*, a w tym m.in. R. Wroczyński, *Ruch oświatowy w Królestwie Polskim na początku XX wieku* (s. 230–282).

lucyjnych w kolejnych środowiskach zawodowych pozwoliła autorce na pokazanie miejsca tych środowisk w przemianach życia społeczeństwa w roku 1905 i następnych. Akcentuje ona wielość ról spełnianych przez przedstawicieli inteligencji jako inspiratora i organizatora zbiorowego życia publicznego, krzewiciela oświaty i kultury narodowej, a także kreatora opinii publicznej, animatora awansu kulturalnego społeczeństwa i wielu innych. W swej książce autorka pokazuje przy tym dysproporcje w angażowaniu się w tych działaniach różnych środowisk zawodowych, zarówno po stronie rewolucji, jak i przeciw niej.

Publikacja ta, a także inne, wspomniane wyżej prace monograficzne, sprzyjały pokazaniu różnorodnych wątków aktywności społecznej w rzeczywistych proporcjach w stosunku do innych form zbiorowych działań w latach rewolucji, przede wszystkim w stosunku do masowego ruchu strajkowego, który angażował szerokie kręgi mieszkańców tak miast, jak i wsi, nie tylko robotników, ale także innych pracowników w przemyśle, handlu, komunikacji, usługach. Formułowane w tych opracowaniach wnioski o związkach i wzajemnym wspieraniu się różnorodnych wątków zbiorowych wystąpień rewolucyjnych, różniących się zarówno co do swego bezpośredniego celu, jak i pod względem społecznego zaplecza — znalazły i ciągle znajdują pełne potwierdzenie w opracowaniach historycznych⁶³. Ważnym akcentem podsumowującym aktualny dorobek historiografii na ten temat stał się opublikowany ostatnio szkic Józefa Miąso, inicjatora badań poświęconym szkolnictwu i ruchowi oświatowemu w dobie rewolucji 1905 r., *Strajk szkolny 1905 roku i jego wpływ na rozwój edukacji i polskiej myśli pedagogicznej*⁶⁴.

W ten sposób powstały także podstawy weryfikacji nieuzasadnionej źródłowo próby wyolbrzymiania roli związanych z narodowo-demokratyczną opcją działań na rzecz spolszczenia szkoły i podniesienia ich do rangi głównego wątku wydarzeń lat 1905–1907. Teza ta forsowana była

⁶³ J. Miąso, op. cit.; R. Krucha, *Z dziejów tajnego nauczania w guberni lubelskiej i siedleckiej w latach 1905–1907*, „Rocznik Lubelski” 15, 1972; J. Krajewska, *Czytelnictwo wśród robotników w Królestwie Polskim 1870–1914*, Warszawa 1979; A. Żarnowska, *Aspiracje oświatowe robotników Warszawy na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Wokół tradycji kultury robotniczej w Polsce*, red. A. Żarnowska, Warszawa 1986, s. 320–352; B. Szabat, *Walka o szkołę polską w okresie rewolucji 1905–1907 w guberni kieleckiej*, Kielce 1991 (oraz 2001 — wyd. 2, uzup.); S. Lewin, *Żydowska młodzież w strajku szkolnym 1905*, Warszawa 1996; zob. także *Kobieta i edukacja na ziemiach polskich w XIX i XX wieku*, red. A. Żarnowska, A. Szwarc, t. 2, Warszawa 1995, szczególnie: A. Żarnowska, *o aspiracjach oświatowych kobiet w rodzinach robotniczych w Królestwie Polskim na przełomie wieków*, w: *ibidem*, cz. 1, s. 91–114; M. Nietyksza, *Kobiety w ruchu oświatowym. Królestwo polskie na przełomie wieków*, w: *ibidem*, cz. 2, s. 63–82; T. Wolska, *Organizatorki ruchu oświatowego na wsi. Królestwo Polskie na przełomie wieków*, w: *ibidem*, cz. 2, s. 83–92. Por. „Artes Liberales. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanistycznej im. Aleksandra Gieysztor” 1, 2006, 1 [numer specjalny poświęcony strajkowi szkolnemu 1905 r.], w tym m.in. źródłowe przyczynki: J. Szczepański, *Strajk szkolny 1905 r. w Pułtusku i powiecie pułuskim*, s. 55–72; M. Chudzyński, *Walka o szkołę polską w Płocku i guberni płockiej w dobie rewolucji 1905–1907*, s. 73–88; T. Kowalski, *W kręgu walki po polską szkołę na ziemi pułtuskiej w latach 1905–1907*, s. 89–100.

⁶⁴ J. Miąso, *Strajk szkolny 1905 roku i jego wpływ na rozwój edukacji i polskiej myśli pedagogicznej*, „Artes Liberales” 1, 2006, 1, s. 37–54.

w niektórych spośród międzywojennych opracowań dziejów wydarzeń 1905 r. i lat następnych.

Obok monografii W. L. Karwackiego o Łodzi w dobie rewolucji 1905 r., omawiana monografia poświęcona inteligencji, jak i kolejne opracowanie H. Kiepuskiej poświęcone Warszawie⁶⁵, miały duże znaczenie dla ujawnienia specyficznych cech wrzenia rewolucyjnego i zachowań społeczności w wielkich miastach.

Wątek ten w następnych dziesięcioleciach nie znalazł niestety kontynuacji, mimo że w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych, a także później badania źródłowe nad epoką rewolucji nadal były prowadzone (choć z pewnością znacznie mniej intensywnie) w większości ośrodków uniwersyteckich w Polsce. Ich punkt ciężkości wyraźnie przesunął się na studia regionalne, sprzyjając pełniejszemu wykorzystywaniu zasobów źródłowych zgromadzonych w archiwach pozawarszawskich. Wymieńmy przykładowo monograficzne prace źródłowe historyków łódzkich (Pawła Samusia, Kazimierza Badziaka, Stefana Pytlasa, Adama Kałuży, a także najnowsze Marty Sikorskiej-Kowalskiej), białostockich (Adama Dobrońskiego, Małgorzaty Dajnowicz), lubelskich (Albina Koprukowniaka, Alicji Wójcik, Ryszarda Kuchy, Janusza Szczepańskiego oraz najnowsze — Renaty Ślusarskiej), kieleckich (Jerzego Pajaka, Barbary Sabat, Daniela Olszewskiego, Stanisława Wiecha i najnowsze — Wojciecha Jaworskiego i Mariusza Nowaka), radomskich (Jana Bonieckiego, Marka Banaszka), siedleckich (Urszuli Głowackiej-Maksymiuk, a ostatnio — także Grzegorza Welika) i wielu innych. W większości mają one charakter studiów regionalnych i mimo że na ogół niestety pozbawione są ujęć porównawczych, znacznie rozszerzają stan wiedzy, sprzyjając stawianiu nowych pytań badawczych⁶⁶.

Lata osiemdziesiąte przyniosły podsumowanie wielu pojawiających się w poprzednich dziesięcioleciach wątków badawczych odnoszących się do przeobrażeń kulturowych, które niosła ze sobą rewolucja. Inicjatywa taka wyszła z kręgu historyków Uniwersytetu Warszawskiego i Polskiej Akademii Nauk⁶⁷. Do jej podjęcia przyczyniły się poświęcone tym

⁶⁵ H. Kiepuska, *Warszawa w rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1974; L. W. Karwacki, *Łódź w rewolucji 1905–1907*.

⁶⁶ Wiele publikacji tych autorów cytujemy w przypisach szczegółowych, tutaj wymieńmy przykładowo opracowania o szerszym zakresie tematycznym lub zasięgu terytorialnym: J. Pajak, *Kwestia zbrojna na Kielecczyźnie w czasie rewolucji 1905–1907*, „Studia Kieleckie” 1976, 3; J. Boniecki, *Rewolucja 1905–1907 roku w Radomiu*, Radom 1974; A. Dobroński, *Rewolucja 1905–1907 w Łomżyńskim*, w: *Z historii ruchu robotniczego w Polsce i regionie łomżyńskim*, red. H. Białobrzeski, Łomża 1982, s. 43–83; *Rewolucja 1905–1907 na Mazowszu i Podlasiu*; U. Głowacka-Maksymiuk, *Gubernia siedlecka w latach rewolucji 1905–1907*, Warszawa 1985; A. Kałuża, op. cit.; *Kujawy Wschodnie i Ziemia Dobrzyńska w dobie rewolucji*, red. M. Wojciechowski, Włocławek 1987; *Lublin i Lubelskie w dobie poroborowej*, red. A. Koprukowniak, Lublin 1996; J. Walczak, *Życie społeczno-polityczne (do 1914 r.)*, w: *Zagłębie Dąbrowskie w czasach zaborów i walk o niepodległość (do 1918 r.)* red. idem, Sosnowiec 2004, s. 65–116.

⁶⁷ Warto wspomnieć o pierwszych wśród historyków szerzej zakrojonych dyskusjach na temat zmian kulturowych w dobie rewolucji (w tym także w sferze kultury politycznej), które miały miejsce w 1980 i 1985 r. w Instytucie Historycznym UW. Materiały tych sesji dopiero po latach doczekały się częściowej publikacji, zob. zbiór studiów *Spółczesność*

zjawiskom dwie konferencje naukowe zainicjowane (przez niżej podpisaną) w Instytucie Historycznym UW. Debaty te wyłoniły m.in. pytania o wpływ wydarzeń rewolucyjnych na unowocześnianie się życia politycznego, na powstawanie pluralistycznego systemu partyjnego, na rozbudzanie się w szerokich kręgach społecznych dążeń do samoorganizacji, na rozwój ruchu stowarzyszeniowego. Przyczyniając się do spopularyzowania wśród historyków badań i dyskusji nad przemianami kultury politycznej⁶⁸, stały się ważnym impulsem do zerwania z dominującym w dotychczasowej polskiej historiografii ograniczaniem pola badawczego do aktywności jednostek przywódczych i elit opiniotwórczych.

W podejmowanych w tym czasie inicjatywach badawczych sięgających często do nowych typów źródeł (ulotki, kartki pocztowe, prasowe reportaże fotograficzne) próbowano śledzić zjawisko demokratyzowania się i umasowienia życia politycznego poprzez obserwację zachowań w szerokich kręgach społecznych w przestrzeni publicznej. Ślad debat z tamtych lat i poszukiwań nowych pól obserwacji stanowi (opublikowany z wieloletnim opóźnieniem) zbiór studiów na temat przemian kultury politycznej społeczeństwa Królestwa Polskiego w dobie rewolucji 1905 r. *Spoleczeństwo i polityka — dorastanie do demokracji*⁶⁹. Ten kierunek poszukiwań, dając wyraz rozszerzającemu się zainteresowaniu historyków formami zbiorowego życia politycznego i mechanizmem jego demokratyzowania się, rozwijał się stopniowo w następnych dziesięcioleciach. Zainteresowanie tymi zjawiskami, ściśle związane z rozwojem badań historycznych poświęconych rewolucji 1905 r.⁷⁰, rozszerzane było następnie na okres międzywojenny⁷¹. Dwa ostatnie dziesięciolecia nie sprzyjały odkrywaniu

i polityka — dorastanie do demokracji. Zainteresowania kulturowymi aspektami rewolucji najwcześniej dały o sobie znać w kręgu literaturoznawców, zob. np. studia Tomasza Burka (*Lekcja rewolucji (O znaczeniu rewolucji 1905 roku w procesie historyczno-literackim)*, w: *Literatura polska wobec rewolucji*, red. M. Janion, Warszawa 1971, s. 146–191) i Andrzeja Mencwela (*Inteligencja i rewolucja. Rewolucja 1905–1907 a myśl krytyczna Stanisława Brzozowskiego*, w: *ibidem*, s. 319–369). Także w następnych dziesięcioleciach, jak wskazują na to kolejne publikacje, w tym kręgu badaczy kontynuowano studia nad przeobrażeniami kultury w epoce rewolucji, zob. m.in. S. Żółkiewski, *Z problemów metodologicznych „Encyklopedii kultury współczesnej”. Wpływ rewolucji 1905–1907 na kulturę*, w: *W kręgu Oświecenia i teatru. Prace ofiarowane profesorowi Mieczysławowi Klimowiczowi w 70 rocznicę urodzin*, red. A. Cieński, Wrocław 1989, s. 308–326; I. Maciejewska, *Rewolucja i niepodległość. Z dziejów literatury polskiej lat 1905–1920*, Kielce 1991; J. Jakóbczyk, *O tym jak Młoda Polska posiwała: proza młodopolska wobec rewolucji 1905–1907*, Katowice 1992.

⁶⁸ Inspiracją dla nich w Polsce były lata siedemdziesiąte; ważną rolę odegrał przy tym Zjazd Historyków Polskich w Toruniu w 1973 r.

⁶⁹ *Spoleczeństwo i polityka — dorastanie do demokracji*; zob. przyp. 59.

⁷⁰ T. Stegner, *Liberaltowie Królestwa Polskiego 1904–1915*, Gdańsk 1990; zob. także najnowsze pogłębione studium tegoż autora *Rewolucja w opinii środowisk liberalnych Królestwa Polskiego w latach 1905–1907*, w: *Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*, s. 21–44; A. Szwarc, *Od Wielopolskiego do Stronictwa Polityki Realnej*, Warszawa 1996; A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*, Warszawa 1999; A. Żarnowska, *Some Aspects of the Democratization of Political Life in Congress Poland at the Beginning of the 20th Century*, APH 2001, 84, s. 79–100.

⁷¹ Wymienić tu trzeba przede wszystkim publikacje Romana Wapińskiego (idem, *Świadomość polityczna w Drugiej Rzeczypospolitej*, Łódź 1989; idem, *Pokolenia Drugiej Rzeczy-*

nowych pól badawczych i problemowemu pogłębianiu studiów nad epką rewolucyjną, w tym także nad przełomowym znaczeniem tej epki dla unowocześnienia kultury politycznej na ziemiach polskich; czasami zahamowaniu ulegały nawet badania już rozpoczęte. W nowych publikacjach ukazujących się w tych latach, a odnoszących się do dziejów polskich u schyłku epki zaborów — szczególnie wychodzących spod pióra historyków młodszej generacji — nierzadko nie doceniano wstrząsu, jaki oznaczała rewolucja 1905 r. we wszystkich dziedzinach życia społecznego nie tylko w Królestwie Polskim, ale w dużej mierze także w innych polskich dzielnicach: od kultury politycznej poczynając, poprzez zjawiska dojrzewania tożsamości narodowej, społecznej, zawodowej, religijnej, światopoglądowej aż do obyczajowości łącznie z problemami higieny osobistej i zdrowia — nie mówiąc już o normach obyczajowych związanych z przyspieszonym obejmowaniem przez kobiety nowych ról społecznych.

Jednocześnie ujawniła się tendencja powrotu do traktowania rewolucji z wąskiej perspektywy przemian czysto politycznych, szczególnie w nowych próbach syntetyzującego spojrzenia na historię Polski epki rozbiorów (i to niestety nie tylko w publikacjach popularno-podręcznikowych)⁷². Dotyczy to np. również ambitnie zakrojonej naukowo, pod wiebma względami nowatorskiej, *Historii Polski. 1795–1918* Andrzeja Chwalby (a szczególnie opracowania zbiorowego pod jego redakcją *Obyczaje w Polsce*)⁷³. W zarysie *Historii Polski 1795–1918* A. Chwalby wydarzeniom lat rewolucyjnych w Królestwie Polskim poświęcono niemało miejsca. Postrzegane są one jednak przede wszystkim z perspektywy „rewolucji rosyjskiej” i szans, jakie dla „sprawy polskiej” powstawały w wyniku ustępstw caratu. W obrazie rewolucji na plan pierwszy wysuwa się dokonujący się w tych latach wstrząs w życiu politycznym: ujawnienie się siły protestu wobec zaborczej władzy Rosji, polaryzacja i przegrupowania w kręgu polskich elit politycznych, eksplozja legalnych inicjatyw stowarzyszeniowych politycznych i kulturalno-oświatowych itd. Towarzyszy temu eksponowanie wśród sił sprawczych rewolucji aktywności „oświeconej” elity społeczeństwa, a przesunięcie na dalszy plan roli sponta-

pospolitej, Wrocław–Warszawa–Kraków 1991; idem, *Doświadczenia rewolucji w polskiej kulturze politycznej pierwszych trzech dziesięcioleci XX wieku*, w: *Spółczesność i polityka — dorastanie do demokracji*, s. 189–205); Henryka Zielińskiego, Wojciecha Wrzesińskiego, Janusza Żarnowskiego (zob. np. J. Żarnowski, *Considerations on the Political Culture of Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries: Specific Features of Epochs and Regions*, w: *Political Culture in Central Europe (10th–20th Century)*, cz. 2: *19th and 20th Centuries*, wyd. M. Hułas, J. Pánek, Warsaw 2005); Krzysztofa Kawalca (np. *Spadkobiercy niepokornych. Dzieje polskiej myśli politycznej 1918–1939*, Wrocław 2000), Michała Śliwy, Andrzeja Chwalby, Piotra Tusińskiego (zob. P. A. Tusiński, *Postawy polityczne mieszkańców Radomia w latach 1918–1939*, Radom 1996) i wiele innych. Zob. także zbiór studiów pod red. A. Żarnowskiej i Andrzeja Szwarca *Kobieta i świat polityki*, t. 1: *Polska na tle porównawczym w XIX i w początkach XX wieku*, Warszawa 1994; t. 2: *W niepodległej Polsce 1918–1939*, Warszawa 1996.

⁷² Zob. np. [P. Wieczorkiewicz], *Od niewoli do zniewolenia (1905–1945)*, w: J. Eiser, A. Szwarz, P. Wieczorkiewicz, *Polska. Dzieje polityczne ostatnich dwustu lat*, cz. 2, Warszawa 1997.

⁷³ A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918; Obyczaje w Polsce. Od średniowiecza do czasów współczesnych*, red. A. Chwalba, Warszawa 2004.

nicznych ruchów szerokich rzesz społecznych: masowych wystąpień strajkowych robotników i masowego zaangażowania ludności chłopskiej na rzecz unarodowienia szkoły i urzędów. Przyjęcie takiej perspektywy oznacza powrót do podejścia autorów pierwszych „syntez” historii Polski porzbirowej, publikowanych w okresie międzywojennym, w ujęciu których na pierwszy plan wydarzeń lat rewolucyjnych wysuwały się, dokonujące się w tej epoce przegrupowania na arenie międzynarodowej oraz w układzie sił w ramach polskich elit politycznych⁷⁴.

W ostatnich dziesięcioleciach badania historyczne poświęcone społeczno-kulturowym aspektom rewolucyjnych przeobrażeń społeczeństwa na ziemiach polskich w początkach wieku XX, w przededniu I wojny światowej, angażowały niemałą grupę historyków. Ich prace, choć nie zawsze swoimi tytułami odwoływały się wprost do rewolucji i nie zawsze mieściły się ściśle w chronologicznych ramach lat rewolucyjnych, z reguły przecież wyrastały ze studiów nad epoką rewolucji. Toteż rezultaty ich badań analizujących zjawiska związane z procesami społecznej demokratyzacji, krystalizowania się nowoczesnych wspólnot narodowych i więzi kulturowych, ale także studia nad przemianami w sferze kultury religijnej czy rolą kościołów w zbiorowym życiu społeczeństwa, bezpośrednio lub pośrednio przyczyniały się do pogłębienia refleksji o znaczeniu tej epoki w najnowszych dziejach Polski.

Prace te dają świadectwo rozszerzenia się spectrum badań historycznych nad modernizacją społeczeństwa i kultury na ziemiach polskich w początkach XX w. W polu badań historyków znalazły się kolejne wątki i przestrzenie ujawniające nowe aspekty tych przeobrażeń, takie jak np. procesy profesjonalizacji i powstawania nowoczesnego rynku pracy, demokratyzowania się aspiracji kształceniowych, aspiracji dotyczących jakości życia codziennego, korzystania ze zdobyczy cywilizacyjnych (masowa konsumpcja i rozrywka, przyspieszenie komunikacji społecznej), jak rosnąca w różnych segmentach społeczeństwa popularność dążeń do samoorganizowania się, formowanie się na nowych podstawach społecznych ról płci i kulturowych wyznaczników relacji między nimi i wiele innych⁷⁵. W kontekście tych prac badawczych kształtuje się pogłębiony wizerunek rewolucji 1905 r. jako masowego zjawiska społeczno-kulturowego.

Patrząc na polską historiografię w ostatnim ćwierćwieczu z szerszej perspektywy, nie zredukowanej chronologicznie do opracowań poświęconych ściśle wydarzeniom lat 1905–1907⁷⁶, z perspektywy postępu badań

⁷⁴ Por. cytowane wyżej prace Feldmana, Bobrzyńskiego i Sobieskiego.

⁷⁵ Większość wymienionych wątków znalazła się w polu historycznej obserwacji autorów studiów inicjowanych od 1990 r. przez Zespół Badań Społecznych Dziejów Kobiet w Polsce w XIX i XX wieku w Instytucie Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego i publikowanych w latach 1990–2006 pod red. A. Żarnowskiej i A. Szwarcza w dziewięciu tomach serii pod kolejnymi tytułami: *Kobieta i społeczeństwo*, *Kobieta i edukacja*, *Kobieta i świat polityki*, *Kobieta i kultura*, *Kobieta i kultura życia codziennego*, *Kobieta i praca*, *Kobieta i kultura czasu wolnego*, *Kobieta i małżeństwo*, *Kobieta i rewolucja obyczajowa*.

⁷⁶ A nawet do lat 1904–1908, jak chcą niektórzy historycy, którym nie udaje się uwolnić spojrzenia na epokę rewolucji od uwikłań pamięci historycznej w polityczne legendy i mity związane z Piłsudskim i jego obozem.

nad dziejami całej epoki naznaczonej przez tę rewolucję, można postawić pytanie: jak dalece w ostatnich dziesięcioleciach poszerzeniu uległa historyczna wiedza o znaczeniu rewolucji w najnowszych dziejach Polski, w jakim stopniu nowe opracowania umożliwiają wyjście poza dotychczasowe pole obserwacji, poza katalog pytań badawczych wysuniętych w ciągu pierwszych osiemdziesięciu lat dzielących kolejne generacje historyków od jej wybuchu?

Najważniejsze z tego punktu widzenia wydają się następujące (nadal rozwijające się lub zapoczątkowane w ostatnich dziesięcioleciach) kierunki historycznych prac badawczych: 1) studia nad kulturą robotniczą w końcu XIX i w XX w.⁷⁷; 2) studia nad ewolucją kultury politycznej na ziemiach polskich⁷⁸; 3) badania nad rozwojem środków masowego przekazu, przede wszystkim opracowania poświęcone przekazowi drukowanemu: prasie i drukiem ulotnym⁷⁹; 4) studia poświęcone przemianom kultury religijnej i początkom zorganizowanego chrześcijańskiego ruchu społecznego⁸⁰; 5) badania świadomości narodowej chłopów⁸¹; 6) badania poświęcone przemianom statusu społecznego kobiet, szczególnie ich aktywności w sferze życia publicznego i narodzinom zorganizowanego ruchu kobiecego⁸²; 7) studia poświęcone kształtowaniu się odrębności kulturo-

⁷⁷ Zob. przyp. 52 oraz np. *Wokół tradycji kultury robotniczej w Polsce*, a także A. Chwalba, *Sacrum i rewolucja. Socjaliści polscy wobec praktyk i symboli religijnych (1870–1918)*, Kraków 1992.

⁷⁸ Zob. przede wszystkim R. Wapiński, *Pokolenia*; zob. przyp. 70 i 71.

⁷⁹ Zob. np. J. Myśliński, *Rola prasy w kształtowaniu kultury politycznej na początku XX wieku*, s. 137–146; A. Chwalba, *Rola socjalistycznych druków ulotnych w kształtowaniu wiedzy i postaw politycznych robotników w dobie rewolucji 1905–1907*, w: *Spoczeństwo i polityka — dorastanie do demokracji*, s. 161–172; M. Tobera, *Satyra a kultura polityczna. O prasie satyryczno-humorystycznej Królestwa Polskiego w latach 1905–1907*, w: *ibidem*, s. 147–160; M. Banaszek, „*Gazeta Radomska*” (1884–1917), „*Kwartalnik Historii Prasy Polskiej*” 26, 1987, 1; J. Franke, *Wokół buntu i pokory: warszawskie czasopisma kobiece 1905–1918*, Warszawa 2000.

⁸⁰ Przede wszystkim prace ks. D. Olszewskiego: *Polska kultura religijna*, Warszawa 1996; *idem*, *Biskupi w Królestwie Polskim wobec socjalistów w latach 1905–1907*, w: *Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*, s. 109–118; *idem*, *Postawy społeczno-religijne kobiet w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku*, w: *Kobiety i kultura religijna. Specyficzne cechy religijności kobiet w Polsce*, red. J. Hoff, Rzeszów 2006, s. 11–22. Zob. także R. Bender, *Spoleczne inicjatywy chrześcijańskie w Królestwie Polskim 1905–1918*, Lublin 1978; S. Gajewski, *Spoleczna działalność duchowieństwa w Królestwie Polskim 1905–1914*, Lublin 1990; A. Chwalba, *Sacrum i rewolucja*; T. Stegner, *Polacy–ewangelicy w Królestwie Polskim. 1815–1914*, Gdańsk 1992; *Spoleczno-kulturalna działalność Kościoła katolickiego w Polsce XIX i XX wieku*, red. R. Renz, M. Meducka, Kielce 1995; *Aktywność społeczno-kulturalna kościołów i grup wyznaniowych w Polsce XIX i XX wieku*, red. R. Renz, M. Meducka, Kielce 1995.

⁸¹ Prace Jana Molendy (np. *Chłopi — naród — niepodległość*, Warszawa 1999), Włodzimierza Mędrzeckiego (*Młodzież wiejska na ziemiach Polski centralnej 1864–1939. Procesy socjalizacji*, Warszawa 2002), T. Wolszy (*Narodowa Demokracja wobec chłopów w latach 1887–1914*, Warszawa 1992) i in. Zob. także np. *Dwór — wieś — plebania na ziemiach polskich w XIX i XX wieku. Profesorowi Mieczysławowi B. Markowskiemu w trzydziestolecie pracy naukowej*, red. W. Caban i in., Kielce 2003.

⁸² Zob. np. J. Franke, *Polska prasa kobieca w latach 1820–1918*, Warszawa 1999; M. Sikorska-Kowalska, *Wizerunek kobiety łódzkiej przelomu XIX/XX wieku*, Łódź 2001; *eadem*, *Polskie „Marianny”. Udział kobiet w rewolucji 1905–1907 roku w świetle wydarzeń w Ło-*

wych i społeczności wielokulturowych na ziemiach polskich (szczególnie miejskich i małomiasteczkowych)⁸³; 8) studia nad rolą przemocy w działaniach aparatu władzy i w masowych ruchach społecznych⁸⁴.

Zainteresowania badawcze i publikacje historyków poświęcone tym zjawiskom nie zamykały się w ścisłych ramach chronologicznych, wyznaczonych przez wydarzenia rewolucyjne na ziemiach polskich pod zaborem rosyjskim. A jednak lata rewolucyjne niezmiennie okazywały się momentem kluczowym, decydującym o przyspieszeniu procesów modernizowania się życia jednostek i zbiorowości, rozpadu tradycyjnych i rodzenia się nowych wzorów zachowań, nowych norm obyczajowych — tak na poziomie życia publicznego, jak i często prywatnego.

Stopniowo narastała potrzeba zintegrowania tego dorobku badawczego w nowym syntetycznym opracowaniu, odbijającym nowoczesne spojrzenie na epokę rewolucji 1905 r. w dziejach społeczeństwa polskiego. W tym kierunku poszedł wspomniany już wyżej amerykański badacz historii Polski Robert E. Blobaum w książce o rewolucji w Królestwie Polskim, opublikowanej w 1995 r.⁸⁵ Natomiast polska historiografia nie zdobyła się na nową syntezę przez ponad 30 lat, jakie upłynęły od publikacji pióra S. Kalabińskiego i F. Tycha.

Blobaum nie tylko starannie wykorzystał osiągnięcia polskiej historiografii poświęconej rewolucji aż do początków lat dziewięćdziesiątych włącznie, ale także rozszerzył podstawy syntezy własnymi badaniami, szerzej uwzględniając m.in. niedostępne dotąd źródła kościelne. Jego wizja wydarzeń rewolucyjnych w Królestwie Polskim stanowi jednocześnie próbę weryfikacji dorobku dotychczasowej polskiej historiografii. Autor wprowadza i rozwija wątki dotychczas, jego zdaniem, niedoceniane i pomijane, jak — przede wszystkim ujawniające się w latach rewolucyjnych — konflikty narodowościowe, szczególnie przejawy konfliktu polsko-żydowskiego

dzi, w: *Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*, s. 129–154. Ponadto tomy 1–9 serii zbiorowych studiów *Kobieta* i (por. przyp. 75).

⁸³ Zob. np. *Miasteczka polskie w XIX–XX wieku. Z dziejów formowania się społeczności*, red. R. Kołodziejczyk, Kielce 1992; *Dzieje Żydów w Łodzi 1820–1944. Wybrane problemy*, red. W. Puś, S. Liszewski, Łódź 1991; T. Stegner, *Ewangelicy warszawscy 1815–1918*, Warszawa 1993; A. Dobroński, *Łomża w latach 1866–1918, Łomża–Białystok* 1993; R. Wapiński, *Polska i małe ojczyzny Polaków. Z dziejów kształtowania się świadomości narodowej w XIX i XX wieku po wybuch II wojny światowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1994; *Naród i religia*, red. T. Stegner, Gdańsk 1994; *Polacy — Niemcy — Żydzi w Łodzi w XIX–XX w. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, red. P. Samuś, Łódź 1997; *Wspólnoty lokalne i środowiskowe w miastach i miasteczkach ziem polskich pod zaborami i po odzyskaniu niepodległości*, red. M. Nietyksza, Toruń 1998, *Studia nad Dziejami Miast i Mieszczanstwa*, t. 3; A. Dobroński, *Pogrom białostocki 1906 r. w świetle prasy polskiej*, „Białostoczczyzna” 1991, 4, s. 13–16; J. Gwardiak, *Uczestnicy działań niepodległościowo-rewolucyjnych na ziemi łomżyńskiej 1794–1918*, Łomża 2004.

⁸⁴ Zob. np. *Przemoc zbiorowa. Ruch masowy. Rewolucja*, red. E. Kaczyńska, Z. W. Rykowski, Warszawa 1990; szczególnie: E. Kaczyńska, *Tłum a władza. Anatomia masowych ruchów społecznych w Królestwie Polskim na przełomie XIX i XX wieku*, w: ibidem, s. 67–104. Zob. także: A. Chwalba, *Polacy w służbie Moskali*.

⁸⁵ R. E. Blobaum, op. cit. Ta amerykańska książka o polskiej rewolucji ukazała się w dziewięćdziesiątą rocznicę jej wybuchu (a jej polska wersja jeszcze dziś znajduje się w stadium przygotowań).

i nabierających wyrazistości tendencji antysemickich, a także konflikty na tle religijnym, w szczególności związane z rolą Kościoła katolickiego i jego oddziaływaniem na postawy i zachowania społeczne w Królestwie Polskim. Dodajmy, że niemal wszystkie wątki tematyczne wprowadzone w książce Blobauma jako nowe, zostały już w ostatnim dziesięcioleciu podjęte i są rozwijane w polskich badaniach historycznych.

Do istotnych elementów wymagających weryfikacji zalicza Blobaum ocenę roli partii politycznych w wydarzeniach rewolucyjnych, szczególnie wyolbrzymiany, jego zdaniem, w polskich opracowaniach sprzed lat dwudziętych udział partii lewicowych w inicjowaniu i organizowaniu masowych wystąpień rewolucyjnych⁸⁶. Za przesadzoną Blobaum uznaje także występującą w polskiej literaturze historycznej ocenę siły antycarskich wystąpień chłopów w dobie rewolucji. W świetle wyników polskich badań z ostatnich lat ta opinia autora budzi wątpliwości i dyskusję.

W polskiej historiografii w całym niemal okresie powojennym podstawę różnic opinii i główny przedmiot sporów dotyczących charakteru rewolucji stanowiły proporcje i wzajemne relacje narodowych i ogólnych polityczno-demokratycznych, jak również rewindykacyjno-społecznych „sprężyn” wydarzeń lat 1905–1907⁸⁷. Kontrowersyjne opinie, a szczególnie ocena znaczenia lat rewolucyjnych dla kształtowania się poczucia tożsamości narodowej, rzadko jednak znajdowały wyraz w druku. Dziś spory te wydają się odżywać, dając o sobie znać w różnych dyskusjach historyków, a także w ostatnich publikacjach z okazji setnej rocznicy rewolucji⁸⁸. W publikacjach ostatnich lat wspomniane różnice opinii najczęściej ujawniały się przy okazji debat nad ewolucją postaw elit inteligentkich i ich roli w procesach modernizacji społeczeństwa na przełomie wieków XIX i XX⁸⁹. Także w rocznicowych publikacjach poświęconych

⁸⁶ Warto w tym miejscu dodać, że — na tle refleksji krytycznej większości polskich historyków-badaczy dziejów Polski przełomu wieków XIX/XX — ta opinia R. Blobauma już w momencie publikacji jego książki nie była ani nowa, ani odosobniona. Jednak w Polsce taka krytyczna refleksja nie często znajdowała wyraz w druku.

⁸⁷ Zob. m.in. Ż. Kormanowa, *Kwestia narodowa w rewolucji 1905–1907 roku*; J. Kancewicz, *Problemy rewolucji 1905–1907 r.* Por. cyt. syntezę A. Chwalby (*Historia Polski 1795–1918*) i najnowsze publikacje artykułowe A. Szwarca (*Rewolucja 1905 roku na ziemiach polskich. Refleksje o historiografii i postawach inteligentkich*, „Artes Liberales” 1, 2006, 1, s. 26–36), Pawła Wieczorkiewicza (*Od niewoli do zniewolenia*) i Magdaleny Micińskiej (*Rewolucja 1905 r. na ziemiach polskich, w: Precz z caratem! Rok 1905. Informator wystawy [Muzeum Niepodległości w Warszawie, 9 XI 2005–12 II 2006]*, red. A. Stawan, Warszawa 2005, s. 9–15; eadem, *Wolność i kac*, „Polityka” 2005, 5, s. 72–74).

⁸⁸ *Przemoc zbiorowa. Ruch masowy. Rewolucja; Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*; materiały konferencji naukowej zorganizowanej w czerwcu 2004 r. w Radomiu przez Instytut Filologii Polskiej UMCS w Lublinie przy współpracy Archiwum Państwowego w Radomiu *Rewolucja lat 1905–1907. Literatura — Publicystyka — Ikonografia*, red. K. Stępnik, M. Gabryś, Lublin 2005; „Artes Liberales” 1, 2006, 1. Sporo uwagi poświęcili tym problemom m.in. autorzy referatów na sesji historycznej w warszawskim Muzeum Niepodległości w listopadzie 2005 r.; *Dziedzictwo rewolucji 1905–1907. Materiały z konferencji naukowej „Początek drogi. Rok 1905 w Królestwie Polskim jako zaranie niepodległości i rewolucji społecznej”* (Warszawa, Radom — 3, 4 i 7 listopada 2005), (w druku).

⁸⁹ A. Mencwel, *Etos lewicy. Esej o narodzinach kulturalizmu polskiego*, Warszawa 1990; T. Stegner, *Rewolucja w opinii środowisk liberalnych Królestwa Polskiego w latach 1905–1907*, s. 21–44; A. Szwarz, *Rewolucja 1905 roku na ziemiach polskich*.

refleksji nad znaczeniem rewolucji 1905 r. w najnowszej historii Polski niektórzy autorzy skupiają uwagę głównie na aktywności inteligencji, kreując ją na głównego bohatera rewolucji⁹⁰. Daje się zaobserwować tendencja do ujmowania wielopłaszczyznowej aktywności inteligencji, a szczególnie dylematów polskich intelektualistów w okresie rewolucyjnym, w izolacji od kontekstu ruchu społecznego, który najczęściej bezpodstawnie redukowany jest do — uznanego za szczególnie spektakularne zjawisko — ruchu strajkowego robotników fabrycznych⁹¹.

W tym miejscu trzeba wrócić do zweryfikowanych wieloletnimi poszukiwaniami źródłowymi ustaleń autorów opracowań dotyczących roli masowego ruchu strajkowego w latach rewolucji. Rekonstruuje on obraz zjawiska społecznego o spontanicznym w znacznej mierze charakterze, o niepowtarzalnym w najnowszej historii Polski zasięgu, obraz strajków, które stały się w latach 1905–1907 główną i nową formą rewolucyjnych działań zbiorowych, podejmowanych głównie, ale nie wyłącznie, przez ludność robotniczą i najniższe warstwy społeczności miast i wsi. W polskiej historiografii rekonstruowaniu tego ruchu poświęcano względnie dużo uwagi (choć — jak już wyżej wspomniano — nie doczekał się on głębszej refleksji analitycznej). Stąd, być może, w formułowanych w ostatnich paru latach analizach sił sprawczych rewolucyjnego wstrząsu tak silnie akcentuje się rolę inteligenckich elit, wiele uwagi poświęca się różnorodności ich programów politycznych, wzajemnym relacjom i rywalizacjom, twórczym dylematom elity intelektualnej i artystycznej.

Warto przy tym zwrócić uwagę na ciekawą i nowatorską inicjatywę literaturo- i kulturoznawców: spojrzenia na rewolucję z perspektywy jej roli jako inspiratora przewartościowań w kulturze polskiej początku XX w. Poświęcona tej problematyce konferencja naukowa dała podstawy do udowodnienia tezy o kulturowym wstrząsie, jaki przyniosły wydarzenia rewolucyjne lat 1905–1907. Niestety i tu zatrzymano obserwację „rewolucji w kulturze” w połowie drogi, nie wykraczając poza wąską społecznie przestrzeń intelektualnej elity, izolując badane zjawiska od rozwijającego się w tym samym czasie masowego ruchu społecznych „dołów” w spontanicznym często dążeniu do wolności i kulturowego awansu⁹².

Obserwowany w ostatnich latach pewien renesans zainteresowań polskich historyków początkami XX w., a często także nowsze prace nawiązujące do dziejów rewolucji 1905–1907 r.⁹³, wskazują na nieznaną część badaczy dotychczasowej polskiej historiografii poświęconej rewolucji, a nierzadko na ignorowanie jej osiągnięć. Autorzy niejednej z najnowszych publikacji wydają się ulegać tendencji do

⁹⁰ Zob. koncepcję wspomnianej wyżej (przyp. 88) sesji naukowej z okazji rocznicy rewolucji w Wyższej Szkole Humanistycznej im. A. Gieysztor w Pułtusk w 2006 roku poświęconej strajkowi szkolnemu („Artes Liberales” 1, 2006, 1). Por. M. Micińska, *Rewolucja 1905 r. na ziemiach polskich*.

⁹¹ M. Micińska, *Wolność i kac*; A. Chwalba, *Historia Polski 1795–1918*; A. Szwarz, *Rewolucja 1905 roku na ziemiach polskich*.

⁹² *Rewolucja lat 1905–1907. Literatura — Publicystyka — Ikonografia*.

⁹³ Zob. prace zbiorowe: *Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*; „Artes Liberales” 1, 2006, 1.

przekreślenia en bloc dorobku historyków rewolucji 1905 r., publikujących w drugiej połowie XX w. Powracają do „tradycyjnego” traktowania rewolucji jako dzieła „partii”, ewentualnie „spisków”, właściwego twórcom pierwszych syntez „najnowszej” ówczesnie historii Polski z przełomu wieków XIX i XX, takim jak M. Bobrzyński czy W. Sobieski. W konsekwencji prowadzić to może do tego, że w kreślonym dziś wizerunku rewolucji zatracone zostaną źródłowe ustalenia powojennej polskiej historiografii (mimo meandrów jej rozwoju) udowadniające ponad wszelką wątpliwość szeroki społeczny zasięg i charakter wstrząsu rewolucyjnego w latach 1905–1907.

To właśnie w ujęciu R. E. Blobauma cenne i nowe jest podejście do rewolucji jako do potężnego ruchu społecznego i ukazanie wielowymiarowej aktywności społeczeństwa, które mimo przegranej w latach 1905–1907 wyniosło z tych lat bezcenne doświadczenia zbiorowej walki politycznej. Rewolucja przyniosła przyspieszenie głębokich przemian demokratyzacyjnych i stworzyła podstawy kształtowania się nowoczesnego obywatelskiego społeczeństwa w odbudowanym państwie polskim.

W polskiej historiografii dopiero w ostatnich latach pojawiły się sygnały zapowiadające powolny powrót do badań źródłowych skupionych na początkach XX w.⁹⁴ Być może w pewnej mierze wiąże się to z wyraźnie zaznaczającym się w historiografii europejskiej i amerykańskiej wzrostem zainteresowań pierwszą wojną światową, jej genezą i konsekwencjami nie tylko politycznymi, ale i kulturowymi. Z perspektywy Polski, w kontekście szczególnie powikłanego przebiegu procesu unowocześniania się jej gospodarki i społeczeństwa, rodzenia się nowoczesnego narodu i państwa, dzieje wieku XX stanowią siłą rzeczy podstawę do refleksyjnego spojrzenia na polską współczesność. Wielostronne konsekwencje zrywu rewolucyjnego na ziemiach polskich w początkach XX w., nabierają szczególnego znaczenia dla analizy dziejów powikłań polskiej modernizacji. Zmusza to historyków do bliższej obserwacji zmian, które zapoczątkowała epoka rewolucji 1905 r., do cofnięcia się do początków wieku XX w poszukiwaniu korzeni współczesnych przemian społeczno-kulturowych, wśród których zjawiska kształtowania się tożsamości kulturowej i narodowej oraz demokratyzacji kultury politycznej zajmują niewątpliwie czołowe miejsca.

⁹⁴ Zob. np. cytowaną wyżej publikację zbiorową powstałą z inicjatywy historyków Akademii Świętokrzyskiej *Rewolucja 1905–1907 w Królestwie Polskim i w Rosji*.

ŁUKASZ JASTRZĄB

Poznań

UDOKUMENTOWANA LICZBA OFIAR ŚMIERTELNYCH I RANNYCH POZNAŃSKIEGO CZERWCA 1956 R.

Pierwszy komunikat z liczbą osób zabitych i rannych w Poznańskim Czerwcu podała poznańska prasa już 30 czerwca 1956 r. W artykule opublikowanym w „Gazecie Poznańskiej”¹ informowano: „Według danych z 29 bm. — — padło 38 zabitych i 270 rannych”. Dzień później, 1 lipca 1956 r., ten sam dziennik podał: „Ogólna ilość zabitych i zmarłych wskutek ciężkich ran wynosi 48 osób oraz — — wbrew tendencyjnie rozsiewanym pogłoskom, wśród ofiar zaburzeń nie ma dzieci i kobiet, ani też obywateli państw obcych spośród delegacji zagranicznych uczestniczących w Międzynarodowych Targach Poznańskich”². Opublikowano też liczbę rannych żołnierzy — 31³.

2 lipca 1956 r. „Express Poznański”⁴ i 3 lipca 1956 r. „Głos Wielkopolski”⁵ podały kolejne dane dotyczące poszkodowanych w zajściach: „W szpitalach i przychodniach w Poznaniu jak nas informuje Wydział Zdrowia udzielono w czasie zajęć w dniu 28 VI 1956 r. pomocy lekarskiej ogółem 434 osobom. 289 osób po uzyskaniu pomocy ambulatoryjnej względnie krótkim pobycie w szpitalu wróciło do domów. Obecnie w szpitalach przebywa 145 osób z czego 17 ciężko rannych. Na skutek zajęć straciło życie 48 osób”⁶.

3 lipca 1956 r. „Żołnierz Polski Ludowej”⁷ dezinformował: „Ogólna liczba zabitych i zmarłych wskutek ciężkich ran wynosi 48 osób. Wbrew

¹ *Przebieg zajęć w Poznaniu*, „Gazeta Poznańska” 156, 30 VI 1956, s. 2.

² *Pogrzeb ofiar zajęć poznańskich*, „Gazeta Poznańska” 157, 1 VII 1956, s. 1, artykuł podawał nieprawdziwe dane, gdyż w tym samym tekście relacjonował pogrzeb na Cytadeli Poznańskiej w dniu 30 czerwca 1956 r., kiedy to pochowano piętnastoletniego Andrzeja Glińskiego. Rannych zostało dwóch cudzoziemców — jeden miał postrzał czaszki, drugi postrzał lewego policzka.

³ *Premier J. Cyrankiewicz odwiedził rannych*, „Gazeta Poznańska” 157, 1 VII 1956, s. 1. W sumie rannych zostało 48 żołnierzy, zob. Ł. Jastrząb, *Żołnierska krew*, „Polska Zbrojna” 26 (492), 25 VI 2006, s. 34–35.

⁴ *Poznańska służba zdrowia informuje*, „Express Poznański” 155, 2 VII 1956, s. 1.

⁵ *Komunikat Wydziałów Zdrowia Wojewódzkiej i Miejskiej Rady Narodowej w Poznaniu w sprawie działalności służby zdrowia w czasie zajęć w dniu 28.6.1956 roku*, „Głos Wielkopolski” 157 (3866), 3 VII 1956, s. 1.

⁶ Cytat z „Expressu Poznańskiego”, *ibidem*.

⁷ *Pogrzeb ofiar wypadków*, „Żołnierz Polski Ludowej” 158 (1711), 3 VII 1956, s. 1.

tendencyjnym pogłoskom, wśród ofiar nie ma dzieci i kobiet”. Tego samego dnia na cmentarzu przy ul. Bluszczowej w Poznaniu pochowano kolejną małoletnią ofiarę — piętnastoletniego Henryka Nowickiego

Według zapisów Prokuratury Generalnej z 8 lipca 1956 r. v dniu 28 czerwca 1956 r. udzielono pomocy ambulatoryjnej 275 rannym, do 8 lipca 1956 r. 127 rannych pozostawało w szpitalach, w tym: 13 funkcjonariuszy Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego, 21 żołnierzy, 1 milicjantów, 17 kobiet, 9 dzieci do lat 14⁸.

17 lipca 1956 r. ukazał się wywiad Prokuratora Generalnego PRL Mariana Rybickiego dla Polskiej Agencji Prasowej. Oto jego fragment:

„Pytanie: Czy ustalono ostateczną liczbę ofiar zabitych w Poznaniu?

Odpowiedź: Ogólna liczba ofiar, które zginęły w dniu 28 VI 1956 r w Poznaniu i które zmarły potem w wyniku odniesionych ran, wzrosła z 38, jak podano w pierwszym komunikacie, do 53 osób. Wśród nich jest 9 żołnierzy i funkcjonariuszy organów Bezpieczeństwa Publicznego. Wśród śmiertelnych ofiar wypadków poznańskich nie ma ani jednej kobiety. Najmłodszą, szczególnie bolesną ofiarą jest trzynastoletni chłopiec który znalazłszy się prawdopodobnie przez ciekawość w ogniu walki zgiął trafiony przypadkowo kulą. (Generalny Prokurator okazał przedstawicielowi PAP imienny wykaz śmiertelnych ofiar wypadków w Poznaniu)

Pytanie: Jaka jest obecnie liczba i stan rannych?

Odpowiedź: W czasie zająć rany odniosło ponad 360 osób. Większość z nich to ranni, którzy po otrzymaniu pierwszej pomocy lekarskiej udali się do swoich domów. Obecnie znajduje się w szpitalach jeszcze 127 osób, wśród których jest 21 żołnierzy WP, 13 funkcjonariuszy Bezpieczeństwa Publicznego i 5 funkcjonariuszy MO⁹.

Ów wykaz śmiertelnych ofiar, o którym jest mowa w wywiadzie, nie został nigdy podany do wiadomości publicznej; znajduje się v AAN w Warszawie¹⁰. Wywiad z Prokuratorem Generalnym PRL był ostatnim

⁸ AAN, Prokuratura Generalna, sygn. 1634, Biuro Prezydyjne, Kancelaria Tajna, „Zajścia poznańskie w czerwcu 1956 r.”, nr 401/13-II/59, „Notatka o przebiegu zająć w Poznaniu w dniu 28 czerwca 1956 r.”, s. 257.

⁹ *Dotychczasowy przebieg śledztwa w sprawie wypadków w Poznaniu*, „Gazeta Poznańska” 171, 17 VII 1956, s. 1–2.

¹⁰ Na liście brak Bronisława Falasa, Ryszarda Ficka, Czesława Jackowskiego, Franciszka Krystka, a Kazimierz Wieczorek zapisany jest jako NN, zob. AAN, Prokuratura Generalna, sygn. 1633, Biuro Prezydyjne, Tajna Kancelaria, Departament Sądowy, „Akta pdręczne dotyczące zająć poznańskich”, nr 401/3-I/59, Akta oskarżenia Poznania: „Wykaz śmiertelnych ofiar zająć w Poznaniu w dniu 28.VI.1956 r. z pośród ludności cywilnej” s. 343–344, 346–347, 349–350; „Wykaz śmiertelnych ofiar zająć w Poznaniu w dniu 28.V.1956 r. z pośród pracowników Urzędu Bezpieczeństwa i żołnierzy Wojska Polskiego”, s. 342, 345, 348; AAN, Prokuratura Generalna, sygn. 1634, „Wykaz osób cywilnych zabitych i zmarłych w okresie od 28.6 do 5.7. br. [1956], z dnia 11.07.1956 r.”, s. 175–177; „Wykaz osób cywilnych zabitych podczas zająć poznańskich wg. wieku, z dnia 8.09.1956 r.”, s. 54–155; „Wykaz osób zabitych i zmarłych na skutek odniesionych ran w czasie zająć poznańskich”, s. 152–153, (jest to wykaz wiarygodny, gdyż stworzony przez kierownika Urzędu Stanu Cywilnego w Poznaniu Edwarda Borowicza); „Wykaz poległych pracowników Urzędu Bezpieczeństwa i żołnierzy Wojska Polskiego”, s. 174; „Wykaz śmiertelnych ofiar zająć w Poznaniu w dniu 28.VI.1956 r. z pośród ludności cywilnej”, s. 168–170, 179 „Wykaz śmiertelnych ofiar zająć w Poznaniu w dniu 28.VI.1956 r. z pośród pracowników Urzędu Bezpieczeństwa i żołnierzy Wojska Polskiego”, s. 167, 178.

oficjalnym przekazem dotyczącym liczby zabitych w Poznańskim Czerwcu 1956 r.

14 sierpnia 1956 r. pod nadzorem Jana Ptasińskiego, zastępcy przewodniczącego Komitetu ds. Bezpieczeństwa Publicznego, powstała „Notatka dot. wypadków w Poznaniu z dnia 28 VI 1956 r. (opracowana na podstawie materiałów agenturalnych, śledczych i oficjalnych uzyskanych do dnia 13 VIII 1956 r.)”¹¹. Stwierdza się w niej, że liczba „zabitych oraz zmarłych w wyniku ran odniesionych w czasie zajęć wynosi 53 osoby, w tym 3 funkcjonariuszy bezpieczeństwa i 3 żołnierzy WP. — — Ogólna ilość rannych, którym udzielono pomocy w czasie zajęć w szpitalach wyniosła 573 osoby, z których 275 osób po opatunku opuściło szpital. Cyfry te mogą być niedokładne, gdyż nie rejestrowano wszystkich osób, którym udzielono pierwszej pomocy”¹². Lista stworzona przez Wojewódzki Urząd ds. Bezpieczeństwa Publicznego (dalej: WUdsBP) w Poznaniu obejmuje 54 osoby, jest dostępna w Biurze Archiwizacji i Udostępniania Dokumentów Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie¹³.

Okres przełomu politycznego z początku lat osiemdziesiątych XX w. pozwolił na oficjalną dyskusję o Poznańskim Czerwcu. Wtedy to pojawiły się pierwsze ustalenia dotyczące liczby zabitych i rannych. W 1981 r. grupa badaczy skupiona wokół Instytutu Filologii Polskiej UAM w Poznaniu wydała książkę *Poznański Czerwiec 1956 r.* Wśród współautorów był Aleksander Ziemkowski, który zajmował się problematyką rannych i zabitych i jako pierwszy podał do publicznej wiadomości imienną listę ofiar Poznańskiego Czerwca, opublikowaną początkowo w drugim obiegu wydawniczym. Wykaz ten, datowany na 15 marca 1981 r., został wydany w „Solidarności Wielkopolski”¹⁴. Z wyników badań A. Ziemkowskiego korzystała cała historiografia Poznańskiego Czerwca, pomimo że nie są one opatrzone wykazem źródeł.

Lista Ziemkowskiego z 1981 r., stworzona w bardzo niekorzystnych warunkach politycznych, niewątpliwie była sukcesem badawczym owych czasów. Autor nie prowadził jednak badań samodzielnie, ale korzystał z pomocy wielu ludzi, którzy potajemnie spisywali informacje i dane z dokumentacji instytucji, w których pracowali. To prawdopodobnie sprawiło, że listy te zawierają nazwiska osób niezwiązanych z wydarzeniami Poznańskiego Czerwca, a same dane dotyczące ofiar są czasami niekompletne lub zawierają błędy. Jako jedyny zwrócił na to uwagę

¹¹ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Poznaniu (dalej: AIPN Po), sygn. IPN Po 0017/1425, „Notatka dot. wypadków w Poznaniu z dnia 28.VI.1956 r. (opracowana na podstawie materiałów agenturalnych, śledczych i oficjalnych uzyskanych do dnia 13.VIII.1956 r.)”. Na podstawie tego dokumentu powstała książka J. Ptasińskiego, *Wydarzenia poznańskie czerwiec 1956*, Warszawa 1986. Dokument opublikowali też Stanisław Jankowak i Edmund Makowski, *Poznański Czerwiec 1956 w dokumentach*, Poznań 1995.

¹² AIPN Po, sygn. IPN Po 0017/1425, s. 85–86.

¹³ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN), sygn. IPN BU 0749/12, „Wypadki poznańskie 1956 r., Ranni i zabici”; AIPN, sygn. IPN BU 0749/15, „Wypadki poznańskie 1956 r., Dokumentacja osób zabitych”.

¹⁴ A. Ziemkowski, *Apel poległych*, „Solidarność Wielkopolski” 8, 28 VI 1981, s. 2–6.

Andrzej Choniawko¹⁵. Przykładowo na liście z 1981 r. widnieją dwie osoby wpisane jako NN¹⁶, jednak po analizie „Księgi głównej przyjęć” oraz „Książki zmarłych” Szpitala Miejskiego im. Józefa Strusia okazało się, że są to Kazimierz Wieczorek¹⁷ i Zbigniew Joachimiak¹⁸.

Lista Ziemkowskiego z czerwca 1981 r. zawiera 74 pozycje i ta liczba niezmiennie pojawia się w opracowaniach historycznych, monografiach, cytatach, a nawet w encyklopediach¹⁹, pomimo że w 1996 r. opublikował on ostatecznie zweryfikowaną listę z 67 nazwiskami²⁰, na tę jednak nikt się już nie powołuje. Obu list nie można jednak traktować jako w pełni wiarygodnego materiału, gdyż ich autor nie powołuje się na żadne źródła i nie znamy kryteriów, którymi kierował się przy ostatecznym ich opracowywaniu. Błąd Ziemkowskiego powieliło później kilku historyków i kombatanatów, którzy tworzyli wykazy zabitych w sposób dowolny, niepoparty źródłami, a tylko domysłami i przypuszczeniami. Poniższe ustalenia opierają się na badaniach prowadzonych przez autora w trakcie przygotowywania pracy doktorskiej w Instytucie Historii UAM²¹.

Poniżej podaję listę osób, które pojawiały się na listach śmiertelnych ofiar Poznańskiego Czerwca, ale okoliczności ich zgonu lub przyczyna nie są związane z omawianymi wydarzeniami.

- Stanisław Bańka, lat 19, zm. 30 lipca 1956 r., przyczyną śmierci była mocznica i zapalenie płuc²².
- Piotr Chrościński, lat 61, zapisany w „Księdze głównej przyjęć” Szpitala Miejskiego im. Józefa Strusia pod nr. 4087, a 28 czerwca 1956 r.

¹⁵ A. Choniawko, *Poznański Czerwiec 1956*, „Polityka” 33 (1276), 15 VIII 1981, s. 5.

¹⁶ Jako NN zapisano początkowo 5 zabitych: Zdzisława Brauna, Zbigniewa Joachimiaka, Stanisława Kołdona, Jana Witkiewicza i Kazimierza Wieczorka. 3 osoby błędnie zidentyfikowano i zapisano pod innymi nazwiskami w dokumentacjach lekarskich: Jerzy Jankowiak (jako Zygmunt (Stanisław) Kaźmierski), Henryk Nowicki (jako Jan Łabiński) i Kazimierz Wieczorek (jako Zdzisław Wardejn).

¹⁷ „Księga główna przyjęć od nr 4521 do 6010” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia, nr 5092; „Książka zmarłych od 1.01.1955 r. do 30.12.1956 r.” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia, nr 253.

¹⁸ „Księga główna przyjęć od nr 4521 do 6010” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia, nr 5085; „Książka zmarłych od 1.01.1955 r. do 30.12.1956 r.” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia, nr 259.

¹⁹ Np. *Encyklopedia „Gazety Wyborczej”*, t. 14, Warszawa 2005, s. 699.

²⁰ A. Ziemkowski, *Pomnik Poznańskiego Czerwca '56. Wybór dokumentów*, Poznań 1996, druk na prawach rękopisu, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, s. 6–10.

²¹ Ł. Jastrząb, „Poznański Czerwiec 1956 r. — straty osobowe i ich analiza”, Poznań 2005, praca doktorska napisana pod kierunkiem prof. dr. hab. Wiesława Olszewskiego w Zakładzie Historii Powszechnej XIX i XX w. Instytutu Historii UAM, mps w Bibliotece Uniwersyteckiej UAM.

²² Akt zejścia i karta zgonu nr 1043 Stanisława Bańki z 1 VIII 1956 r., Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Stare Miasto, Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, Urząd Stanu Cywilnego, „Księga zgonów”, rok 1956, t. 3 (nr. 1001–1500), Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, Urząd Stanu Cywilnego, akta zbiorowe do księgi zgonów za rok 1956, t. 3, t. 4; „Księga zgonów” parafii pw. św. Apostołów Piotra i Pawła w Obrzycku, rok 1956, nr 33.

wpisywano od nr. 5053, zm. 3 lipca 1956 r. Przyczyną zgonu według „Książki zmarłych”, poz. 262, był zawał naczyń sercowych²³.

- Zygmunt Górecki, szeregowy 27 pułku zmechanizowanego 10 Sudeckiej Dywizji Pancerniej 2 Korpusu Pancernego, popełnił samobójstwo, rzucając się pod czołg 5 lipca 1956 r. o godzinie 17.30. Zdarzenie miało miejsce na poligonie w Biedrusku. Śledztwo w tej sprawie zostało umorzono 25 lipca 1956 r. — przyczyny samobójstwa nie ustalono²⁴. Urząd Stanu Cywilnego (dalej USC) w Poznaniu nie odnotował zgonu osoby o takim nazwisku.
- Józef Graniczak, w przebadanych archiwach brak śladu osoby o takim nazwisku. Centralne Biuro Adresowe nie potwierdziło zamieszkania Józefa Graniczaka na terenie Polski w 1956 r. USC w Poznaniu nie odnotował zgonu osoby o takim nazwisku.
- Zygmunt Kaczmarek, brak śladu w zbadanych archiwaliach. A. Ziembkowski po weryfikacji usunął to nazwisko z listy. USC w Poznaniu nie odnotował zgonu osoby o takim nazwisku.
- Henryk Kaszuba, lat 21, postrzelony w nocy 18/19 lipca 1956 r. przez pijanego milicjanta Leona Kapałkę, który podczas procesu zeznał, że zrobił to pod wpływem wypadków poznańskich²⁵. Henryk Kaszuba zmarł 26 lipca 1956 r.²⁶
- Zygmunt (Stanisław) Kaźmierski, pod tym nazwiskiem zapisano Jerzego Jankowiaka, gdyż takie nazwisko zmarły miał na kartce w kieszeni ubrania. Całość wyjaśnia pismo nr 3124/56 z 5 września 1956 r. skierowane do WUdsBP w Poznaniu przez Stanisława Zalewskiego, wicedyrektora Państwowego Szpitala Klinicznego nr 2 im. Heliodora Święcickiego: „Dyrekcja Państwowego Szpitala Klinicznego nr 2 im. H. Święcickiego w Poznaniu uprzejmie zawiadamia, że zmarły z wypadku z dnia 28 VI br. na nazwisko Kaźmierski Zygmunt (Stanisław) był zapisany na podstawie posiadanych notatek przy sobie. W dniu 30 VI zgłosiła się zmarłego rodzina i rozpoznała, że jest nie

²³ „Księga główna przyjęć od nr 4521 do 6010” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia, nr 4087; „Książka zmarłych od 1.01.1955 r. do 30.12.1956 r.” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia, nr 262; Akt zejścia i karta zgonu nr 906 Piotra Chrościńskiego z 3 VII 1956 r., Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Stare Miasto, Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, „Księga zgonów”, rok 1956, t. 2 (nr. 501–1000), Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, akta zbiorowe do księgi zgonów za rok 1956, t. 3, t. 4.

²⁴ Archiwum Wojsk Lądowych, Filia nr 2 we Wrocławiu (dalej: AWL nr 2), sygn. 131/9555/23, półka B/19/1050b, 27 Pułk Zmechanizowany, Teczka nr 26, „Meldunki o wypadkach nadzwyczajnych”, s. 8–10.

²⁵ Zob. A. Ziembkowski, *Poznański Czerwiec 1956. Relacje uczestników*, Poznań 1995, druk na prawach rękopisu, Biblioteka Uniwersytecka w Poznaniu, s. 264–267 oraz M. J. Potograbski, *Powstanie Poznańskie 1956 roku*, Poznań 1997, s. 61–62. Stanisław Zuber nazwał zabójstwo Henryka Kaszuby „poczerwcowymi porachunkami”, S. Zuber, *Przyczyny wybuchu Powstania Poznańskiego w czerwcu 1956 roku*, Poznań 1998, s. 188.

²⁶ Akt zejścia i karta zgonu nr 547 Henryka Kaszuby z 26 VII 1956 r., Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Grunwald, „Księga zgonów” 1956 Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Grunwald, tom 2 (nr. 501–998), „Akta zbiorowe 1956” Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej USC Poznań Grunwald, skoroszyt 2 (nr. 571–960).

- Każmierski, ale Jankowiak Jerzy²⁷. W „Księdze Głównej Chorych” pod pozycją 3618, gdzie wpisano Zygmunta Każmierskiego, dokonano adnotacji, że jest to Jerzy Jankowiak²⁸.
- Maria Kijak, lat 54, zm. 3 lipca 1956 r. o godzinie 20.15, zapisana w „Księdze głównej przyjęć” Szpitala Miejskiego im. Józefa Strusia pod nr. 4284, a 28 czerwca 1956 r. wpisywano od nr. 5053. Przyczyną zgonu według „Książki zmarłych”, poz. 263, była białaczka limfatyczna²⁹.
 - Jan Konieczny, lat 31, zm. 28 czerwca 1956 r. o godzinie 6.40 w domu. Przyczyną śmierci był guz mózgu³⁰.
 - Eliasz Kucharczuk, lat 63, zm. 2 lipca 1956 r., o godzinie 12.30, zapisany w „Księdze głównej przyjęć” Szpitala Miejskiego im. Józefa Strusia pod nr. 4309, a 28 czerwca 1956 r. wpisywano od nr. 5053. Przyczyną zgonu według „Książki zmarłych”, poz. 264, była miażdżycza mózgu i niewydolność krążenia³¹.
 - Jan Łabiński (Żabiński), pod takim nazwiskiem wpisano Henryka Nowickiego w Państwowym Szpitalu Klinicznym nr 1 im. Iwana Pawłowa. Według ówczesnego dyrektora placówki — takie imię i nazwisko nadał zmarłemu chłopcu ktoś w kostnicy. Jedna z ofiar Poznańskiego Czerwca — Henryk Nowicki — został przewieziony do Zakładu Medycyny Sądowej jako Jan Łabiński. Identyfikacji dokonała 30 czerwca 1956 r. matka Henryka Nowickiego — Irena³². Jednak nazwisko Jana Łabińskiego widnieje na tablicach z nazwiskami poległych na Pomniku Ofiar Cywilnych Poznańskiego Czerwca 1956 r. przy ul. Jana Kochanowskiego.

²⁷ AIPN, sygn. IPN BU 0749/15, s. 76.

²⁸ „Księga główna chorych” obejmująca okres od 14 I 1956 r. do 30 VIII 1956 r. Państwowego Szpitala Klinicznego nr 2 im. H. Świecickiego, nr 3618.

²⁹ „Księga główna przyjęć od nr 4521 do 6010” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia, nr 4284; „Książka zmarłych od 1.01.1955 r. do 30.12.1956 r.” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia, nr 263; Akt zejścia i karta zgonu nr 905 Marii Kijak z 3 VII 1956 r., Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Stare Miasto, Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, „Księga zgonów”, rok 1956, t. 2 (nr. 501-1000), Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, akta zbiorowe do księgi zgonów za rok 1956, t. 3, t. 4; „Księga zgonów” parafii pw. Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny przy ul. Mariackiej w Poznaniu, rok 1956.

³⁰ Akt zejścia i karta zgonu nr 876 Jana Koniecznego z 28 VI 1956 r., Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Stare Miasto, Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, „Księga zgonów”, rok 1956, t. 2 (nr. 501-1000), Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, akta zbiorowe do księgi zgonów za rok 1956, t. 3, t. 4.

³¹ „Księga główna przyjęć od nr 4521 do 6010” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia, nr 4309; „Książka zmarłych od 1.01.1955 r. do 30.12.1956 r.” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia, nr 264; Akt zejścia i karta zgonu nr 908 Eliasza Kucharczuka z 2 VII 1956 r., Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Stare Miasto, Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, „Księga zgonów”, rok 1956, t. 2 (nr. 501-1000), Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, akta zbiorowe do księgi zgonów za rok 1956, t. 3, t. 4.

³² AIPN, sygn. IPN BU 0749/15, s. 167.

- Helena Masłowska, lat 35, zm. 29 czerwca 1956 r. Przyczyną śmiercią była niewydolność krążenia i zapalenie osierdzia³³.
- Roman Młynkiewicz, lat 79, zm. 30 czerwca 1956 r. o godzinie 17.30, zapisany w „Księżce głównej przyjęć” Szpitala Miejskiego im. Józefa Strusia pod nr. 4948, a 28 czerwca 1956 r. wpisywano od nr. 5053. Przyczyną zgonu według „Książki zmarłych”, poz. 260, była niewydolność krążenia³⁴.
- Ewa Offierska, lat 10, zm. 8 lipca 1956 r. w Słupsku z powodu śpiączki cukrzycowej³⁵.
- Leon Plich, w wykazie zabitych sporządzonym dla Prokuratury Generalnej zapisano nazwisko Zenon Kliche jako Leon Plich. Brak Zenona Klichego w tych wykazach wskazuje jednoznacznie na oczywisty błąd językowy w odczytaniu nazwiska przez tworzącego listę³⁶.
- Jan Polangowski, brak śladu w zbadanych archiwaliach. A. Ziemkowski po weryfikacji usunął to nazwisko z listy. USC w Poznaniu nie odnotował zgonu osoby o takim nazwisku.
- Kazimierz Siciarz, lat 25, oficer, nagły zgon 6 lipca 1956 r. podczas odprawy na poligonie w Biedrusku³⁷. Brak związku z Poznańskim Czerwcem z powodu daty śmierci³⁸.

³³ Akt zejścia i karta zgonu nr 884 Heleny Masłowskiej z 29 VI 1956 r., Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Stare Miasto, Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, „Księga zgonów”, rok 1956, t. 2 (nr. 501–1000), Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, akta zbiorowe do księgi zgonów za rok 1956, t. 3, t. 4.

³⁴ „Księga główna przyjęć od nr 4521 do 6010” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia, nr 4948; „Książka zmarłych od 1.01.1955 r. do 30.12.1956 r.” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia, nr 260; Akt zejścia i karta zgonu nr 900 Romana Młynkiewicza z 2 VII 1956 r., Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Stare Miasto, Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, „Księga zgonów”, rok 1956, t. 2 (nr. 501–1000), Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, akta zbiorowe do księgi zgonów za rok 1956, t. 3, t. 4.

³⁵ Akt zgonu nr 327 wystawił USC w Słupsku.

³⁶ AAN, Prokuratura Generalna, sygn. 1633, „Wykaz śmiertelnych ofiar zająć w Poznaniu w dniu 28.VI.1956 r. z pośród ludności cywilnej”, s. 343–344, 346–347, 349–350; „Wykaz śmiertelnych ofiar zająć w Poznaniu w dniu 28.VI.1956 r. z pośród pracowników Urzędu Bezpieczeństwa i żołnierzy Wojska Polskiego”, s. 342, 345, 348; AAN, Prokuratura Generalna, sygn. 1634, „Wykaz osób cywilnych zabitych i zmarłych w okresie od 28.6 do 5.7. br. [1956]”, z 11 VII 1956, s. 175–177; „Wykaz osób cywilnych zabitych podczas zająć poznańskich wg. wieku”, z 8 IX 1956, s. 154–155; „Wykaz osób zabitych i zmarłych na skutek odniesionych ran w czasie zająć poznańskich”, s. 152–153; „Wykaz poległych pracowników Urzędu Bezpieczeństwa i żołnierzy Wojska Polskiego”, s. 174; „Wykaz śmiertelnych ofiar zająć w Poznaniu w dniu 28.VI.1956 r. z pośród ludności cywilnej”, s. 168–170, 179; „Wykaz śmiertelnych ofiar zająć w Poznaniu w dniu 28.VI.1956 r. z pośród pracowników Urzędu Bezpieczeństwa i żołnierzy Wojska Polskiego”, s. 167, 178.

³⁷ A. Ziemkowski, *Ofiary i straty ludzkie*, w: *Poznański Czerwiec 1956*, red. J. Maciejewski, Z. Trojanowiczowa, wyd. 2 popr. i rozsz., Poznań 1990 (wyd. 1, Poznań 1981, wyd. 3, Poznań 2006), s. 118.

³⁸ Akt zejścia i karta zgonu Kazimierza Siciarza nr 119 z 7 VII 1956 r., Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Nowe Miasto, „Księga zgonów” od nr. 1 do nr. 235, Akta zbiorowe USC Poznań Nowe Miasto, rok 1956, t. 1.

- Kazimierz Sobkowiak, lat 32, podczas Poznańskiego Czerwca został postrzelony w twarz³⁹, 15 grudnia 1959 r. popełnił samobójstwo⁴⁰.
- Andrzej Styperek, lat 27, 28 czerwca 1956 r. został ranny w kręgosłup⁴¹, zm. 30 stycznia 1964 r.⁴²
- Adam Śron, lat 43, zm. 11 lipca 1956 r. Ziemkowski usunął go z listy po weryfikacji. O braku związku z Poznańskim Czerwcem świadczy treść nekrologu Śrona i zapisy w USC w Poznaniu⁴³.
- Erwin Ziemniewski, umieszczony na liście na podstawie ustnej relacji o charakterze poufnym⁴⁴. W przebadanych archiwach nie ma śladu po takiej osobie. Biuro Ewidencji Ludności Urzędu Miasta Poznania nie potwierdziło jego zameldowania na terenie miasta. Oprócz tego według danych Centralnego Biura Adresowego w Warszawie osoba o takim nazwisku nie przebywała w 1956 r. na terenie Polski. USC w Poznaniu nie odnotował zgonu osoby o takim nazwisku.
- Józef Żera, lat 50, miał wypadek w Elektrowni Miejskiej, zm. 2 lipca 1956 r. o godzinie 3.00. Przyczyną zgonu według „Książki zmarłych” Szpitala Miejskiego im. Józefa Strusia, poz. 261, był silny wstrząs porażkowy, złamanie miednicy, uszkodzenie pęcherza⁴⁵.

Jak z tego wynika, często wystarczyło, że dana osoba zmarła w szpitalu w dniach 28–30 czerwca 1956 r., a traktowano ją jako ofiarę wydarzeń, bez analizy źródeł mówiących chociażby o przyczynie zgonu. Nie wiadomo, na jakiej podstawie kwalifikowano na listy ofiar osoby,

³⁹ „Księga główna chorych” obejmująca okres od 14 I 1956 r. do 30 VIII 1956 r. Państwowego Szpitala Klinicznego nr 2 im. H. Święcickiego, nr 3600.

⁴⁰ Według „Księgi zgonów” parafii pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy i św. Marii Magdaleny, Kolegiata Farna, rok 1959, s. 44, nr 178, przyczyną zgonu był „uraz psychiczny, powieszenie”. Akt zgonu i zejścia Kazimierza Sobkowiaka nr 1772 z 16 XII 1959 r., Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Stare Miasto, „Księga zgonów i akta zbiorowe” z 1959 r.

⁴¹ „Główna księga przyjęć” od 4 IV 1956 r. do nr. 3030 Szpitala Miejskiego im. F. Raszei, nr 2168; „Księga główna chorych” obejmująca okres od 14 I 1956 r. do 30 VIII 1956 r. Państwowego Szpitala Klinicznego nr 2 im. H. Święcickiego, nr 3590a.

⁴² Akt zejścia i karta zgonu Andrzeja Styperka nr 71 z 30 I 1964 r., Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Jeżyce, USC Poznań Jeżyce, „Księga zgonów”, odpis, rok 1964 (nr. 1–500), Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej, USC Poznań Jeżyce, „Księga zgonów”, rok 1964 (nr. 1–400).

⁴³ Akt zejścia i karta zgonu nr 950 Adama Śrona z 2 VII 1956 r., Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Stare Miasto, Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, „Księga zgonów”, rok 1956, t. 2 (nr. 501–1000), Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, akta zbiorowe do księgi zgonów za rok 1956, t. 3, t. 4; nekrolog zob.: „Głos Wielkopolski” 166 (3875), 13 VII 1956, s. 3.

⁴⁴ A. Ziemkowski, *Pomnik Poznańskiego Czerwca '56*, s. 6.

⁴⁵ Akt zejścia i karta zgonu nr 902 Józefa Żery z 3 VII 1956 r., Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Stare Miasto, Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto, USC, „Księga zgonów”, rok 1956, t. 2 (nr. 501–1000), Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Stare Miasto USC, akta zbiorowe do księgi zgonów za rok 1956, t. 3, t. 4; „Książka zmarłych od 1.01.1955 r. do 30.12.1956 r.” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia, nr 261; patrz zapisy w księdze zgonów parafii pw. św. Michała Archanioła przy ul. Stolarskiej w Poznaniu, t. 3, lata 1951–1956, oraz nekrolog zmarłego: „Głos Wielkopolski” 159 (3868), 5 VII 1956, s. 5 — zmarł w „następstwie nieszczęśliwego wypadku”.

które zginęły np. w lipcu 1956 r. (przypadek Henryka Kaszuby czy dwóch żołnierzy zmarłych na poligonie w Biedrusku, z czego jeden w wyniku samobójstwa). Należy też odrzucić Kazimierza Sobkowiaka, który w 1959 r. popełnił samobójstwo. Inne osoby, które pojawiły się m.in. na listach A. Ziemkowskiego, to np. Józef Biniak, który nie zginął, ale był ranny⁴⁶. Szczególną kwestią jest uznanie Andrzeja Styperka za ofiarę śmiertelną Poznańskiego Czerwca, 28 czerwca 1956 r. został on ciężko ranny w kręgosłup (do końca życia poruszał się na wózku inwalidzkim), jednak zmarł 30 stycznia 1964 r., a więc 6,5 roku po wydarzeniach⁴⁷.

Z powyższych rozważań wynika, że dotychczasowe listy ofiar Poznańskiego Czerwca obciążone są błędami wynikającymi z braku weryfikacji danych, kompilowania wcześniejszych list, opierania się na nieaktualnych źródłach i niewiarygodnych świadkach. Te wszystkie czynniki spowodowały zamieszanie w liczbie ofiar i ustaleniu ich nazwisk. Poniżej prezentujemy przegląd ważniejszych opracowań o Poznańskim Czerwcu pod kątem podawanych przez nie liczb zabitych i rannych.

Antoni Czubiński w 1981 r.⁴⁸ podał liczbę 75 zabitych i 600 rannych. A. Choniawko, powołując się na oficjalne dokumenty ówczesnych władz, podaje niezmiennie od 1981 r. liczbę 55 zabitych i 575 rannych⁴⁹, choć w 1986 r. podał liczbę 57 zabitych⁵⁰. Henryk Ladorski w 1992 r. opublikował książkę, w której straty osobowe ustalił na ponad 70 zabitych i ponad 500 rannych⁵¹.

W 1995 r. Stanisław Jankowiak opublikował pracę doktorską, gdzie czytamy: „Oficjalna wersja mówiła o 53 zabitych i około 300 rannych. Jest prawdopodobne, że całkowita liczba ofiar może sięgać nawet 100 osób”⁵². Autor nie podał jednak żadnych danych lub przesłanek, które pozwalałyby na określenie tak wysokiej liczby zabitych. Nie wiadomo więc, na jakiej podstawie i według jakich szacunków uznał za prawdopodobną liczbę 100 zabitych.

⁴⁶ Józef Biniak l. 24, miał postrzał głowy. Leczone go w Szpitalu im. F. Raszei w dniach od 28 do 30 czerwca 1956 r., a potem do 9 lipca 1956 r. w Szpitalu im. H. Święcickiego, zob. A. Choniawko, *Poznański Czerwiec 1956*, s. 5; oraz J. Ptasieński, op. cit., s. 90.

⁴⁷ Patrz: przyp. 42.

⁴⁸ A. Czubiński, *Poznań Czerwiec 1956–1981*, Poznań 1981, s. 17.

⁴⁹ A. Choniawko, *28 czerwca 1956 roku w Poznaniu*, „Kronika Wielkopolski” 1981, 1 (24), s. 21; idem, *28 czerwca 1956 roku w Poznaniu*, KW PZPR w Poznaniu, do użytku wewnątrzpartyjnego, czerwiec 1982; idem, *28 czerwca 1956 roku w Poznaniu*, Materiał Informacyjny do bieżącej pracy politycznej, Zespół d/s Informacji KW PZPR w Poznaniu, maj 1981, s. 14; idem, *Poznański Czerwiec. Refleksje i fakty*, „Nurt” 1981, 6 (194), s. 11; idem, *Przebieg wydarzeń czerwcowych*, w: *Wydarzenia czerwcowe w Poznaniu 1956. Materiały z konferencji naukowej zorganizowanej przez Instytut Historii UAM w dniu 4 V 1981 roku*, red. E. Makowski, Poznań 1981, s. 58–59.

⁵⁰ [Notka podpisana A. Ch.], „Wprost” 25 (186), 2 VI 1986, s. 5.

⁵¹ H. Ladorski, *Niepokonani. Poznań '56*, Poznań 1992, s. 130.

⁵² S. Jankowiak, *Wielkopolska w okresie stalinizmu 1948–1956*, Poznań 1995, s. 214.

Edmund Makowski publikował różne dane: w 1981 r. 74 zabitych, rannych ok. 600⁵³ lub 575⁵⁴. W 1989 r. zmarłych ok. 70, a rannych 573⁵⁵. W ostatniej publikacji z 2001 r. w jednym miejscu mamy liczbę 73 zabitych⁵⁶, w innym ok. 100⁵⁷, a rannych ponad 1000. Edward Jan Nalepa podał w 1992 r., że ofiar śmiertelnych było ok. 70 i 575 rannych⁵⁸. W 1996 r. ukazał się artykuł Przemysława Bystrzyckiego, w którym autor określił liczbę zabitych na minimum 133 osoby⁵⁹. Liczba ta została oparta na wywodach, które nie mają potwierdzenia w innych opracowaniach i dokumentach.

Dla A. Ziemkowskiego całkowita liczba ofiar śmiertelnych „według wiarygodnych danych” przekracza 100 osób⁶⁰. Nie informuje jednak, jakie to dane. W 1990 r. podał liczbę 113 zabitych⁶¹, powołując się na wspomnienia naoczego świadka, Jerzego Monda, szefa Biura Prasowego Międzynarodowych Targów Poznańskich, który z ministrem zdrowia Jerzym Sztachelskim objechał poznańskie kostnice w dniach 29–30 czerwca 1956 r. i tyle właśnie naliczyć miał ofiar. Jednak ówczesne kostnice nie byłyby w stanie pomieścić takiej liczby ciał. Imienna lista zabitych opublikowana przez Ziemkowskiego w 1995 r., na s. 702–718, ma 67 pozycji, ale na s. 764 podana jest liczba 69 ofiar⁶². W sprawie rannych autor ten też nie jest konsekwentny, w 1981 r. podawał liczbę 177 i ok. 900⁶³, w 1990 r. — 1400⁶⁴, a w 1995 r. było to 351 osób⁶⁵.

Stanisław Zuber jest kolejnym autorem listy zabitych, opublikowanej w 1998 r.⁶⁶ Wykaz zawiera 77 nazwisk i 22 osoby o nieustalonej tożsamości (w tym trzy, które udało się zidentyfikować dzięki analizie kilku źródeł). Lista ta jest kompilacją wszystkich dotychczas opublikowanych wy-

⁵³ E. Makowski, *Zarys ruchu robotniczego w województwie poznańskim na tle ogólnopolskiej sytuacji społeczno-politycznej (1945–1981)*, „Kronika Wielkopolski” 1982, 2 (28), s. 68.

⁵⁴ Idem, *Czerwcowe wydarzenia w Poznaniu w 1956 roku*, „Kronika Wielkopolski” 1982, 2 (28), s. 115.

⁵⁵ Idem, *Działalność społeczno-polityczna*, w: *Najnowsze dzieje Wielkopolski 1945–1989*, red. E. Makowskiego, „Kronika Wielkopolski” 1989, 2 (51) specjalny, Warszawa–Poznań 1990, s. 71.

⁵⁶ Idem, *Poznański Czerwiec 1956 — pierwszy bunt społeczeństwa w PRL*, Poznań 2001, s. 167–172.

⁵⁷ Ibidem, s. 300.

⁵⁸ E. J. Nalepa, *Pacyfikacja zbuntowanego miasta. Wojsko Polskie w Czerwcu 1956 r. w Poznaniu w świetle dokumentów wojskowych*, Warszawa 1992, s. 55.

⁵⁹ P. Bystrzycki, *Poznański Czerwiec 1956 — „silne wzburzenie moralne”*, „Życie i Myśl” 1996, 2 (430), s. 75–85.

⁶⁰ A. Ziemkowski, *Ofiary i straty ludzkie* (wyd. 1), s. 98.

⁶¹ Ibidem (wyd. 2), s. 122.

⁶² Ibidem (wyd. 2), s. 702–704, 764.

⁶³ Ibidem (wyd. 1), s. 98.

⁶⁴ Liczba ok. 500 osób hospitalizowanych oraz około 900 lżej rannych, którym udzielono pomocy ambulatoryjnej, ibidem (wyd. 2), s. 122–123.

⁶⁵ Idem, *Poznański Czerwiec 1956. Relacje uczestników*, s. 706–718.

⁶⁶ S. Zuber, op. cit., s. 187–190.

kazów zabitych (nie ma tylko następujących nazwisk: Józef Biniak, Ewa Offierska, Adam Śron). Umieszczono na niej też 19 NN, których zwłoki wynieść miano z gmachu WUBP 29 czerwca 1956 ok. godz. 5, załadowano na samochód i wywieziono⁶⁷. Imienny wykaz rannych S. Zuberera liczy 421 pozycje⁶⁸.

W 1990 r. przy ul. Jana Kochanowskiego w Poznaniu odsłonięto Pomnik Cywilnych Ofiar Poznańskiego Czerwca. W 2001 r. zostały na nim umieszczone tablice z 49 nazwiskami ofiar śmiertelnych. Jest na nich Jan Żabiński, brakuje natomiast Czesława Jackowskiego, zmarłego 11 listopada 1956 r., który od 28 czerwca 1956 r. nie odzyskał przytomności. Jeżeliby dodać czterech poległych żołnierzy, trzech funkcjonariuszy UB, jednego milicjanta oraz Czesława Jackowskiego, a odjąć Jana Łabińskiego (Żabińskiego) jako ofiarę błędnie zidentyfikowaną, to lista z pomnika przy ul. Jana Kochanowskiego jest zgodna z ustaleniami autora niniejszego artykułu. W 2002 r., po wieloletnich staraniach, zostało otwarte w Centrum Kultury „Zamek” przy ul. św. Marcin w Poznaniu Muzeum Poznańskiego Czerwca 1956 r. Wywieszona tam lista zawiera 60 nazwisk, m.in. Zygmunta Kaźmierskiego, Jana Żabińskiego i jednego NN.

W toku prowadzonych od 1999 r. badań ustaliłem imienną listę 57 zabitych⁶⁹ i 384 rannych. Lista zabitych obejmuje tylko osoby, które są objęte ewidencją USC oraz szpitalną, cmentarną, kościelną i których przyczyny zgonów wskazują jasno i precyzyjnie na związek z wydarzeniami poznańskimi. Liczba osób na tej liście jest mniejsza od dotychczas opublikowanych, umieszczono na niej bowiem tylko te osoby, których śmierć, w związku z Poznańskim Czerwcem, potwierdzona jest w dokumentach. Na 57 zabitych 54 poniosło śmierć w wyniku postrzału, jedna zmarła w wyniku pobicia, jedna w wyniku ran odniesionych w wypadku samochodowym i jedna skutkiem zgniecenia przez czołg. Szczegółowe dane dotyczące hospitalizacji zabitych i rannych prezentuje poniższa tabela.

Tabela 1. Wykaz poznańskich szpitali i placówek medycznych, które udzieliły pomocy rannym w Poznańskim Czerwcu⁷⁰

Nazwa szpitala lub punktu medycznego	Liczba rannych, którym udzielono pomocy	Łączna liczba dni hospitalizacji rannych	Liczba odnotowanych zgonów
111 Wojskowy Szpital Rejonowy	39	943	4
Ambulatorium 73 pz ^a	3	nie dotyczy	nie dotyczy
Ambulatorium Biedrusko ^b	5	nie dotyczy	nie dotyczy
Ambulatorium Pawłowa ^c	20	nie dotyczy	nie dotyczy

⁶⁷ Ibidem, s. 190.

⁶⁸ Ibidem, s. 191–200.

⁶⁹ Pion śledczy poznańskiego IPN podał w komunikacie z czerwca 2006 r., że ofiar było 58 — śledczy dopisali do listy ofiar osobę zmarłą w 1964 r. — patrz http://www.ipn.gov.pl/a_090606_czerwiec56_sledztwo.html (1 XII 2006).

⁷⁰ W wykazie zamieszczone zostały potoczne nazwy szpitali używane przed 1999 r., kiedy w związku z reformą zdrowia wprowadzono zmianę w nazewnictwie.

Nazwa szpitala lub punktu medycznego	Liczba rannych, którym udzielono pomocy	Łączna liczba dni hospitalizacji rannych	Liczba odnotowanych zgonów
Ambulatorium Raszei	100 ^d	nie dotyczy	nie dotyczy
Ambulatorium Strusia ^e	43	nie dotyczy	nie dotyczy
Ambulatorium Święcickiego ^f	56	nie dotyczy	nie dotyczy
Izba chorych OSWPIZ ^g	3	nie dotyczy	nie dotyczy
Kolejowy Punkt Sanitarny na Dworcu Głównym	11	nie dotyczy	nie dotyczy
Łąkowa ^h	13	220	2
Ortopedia ⁱ	8	brak danych	nie dotyczy
Pawłowa ^j	67	1774	9
PKP ^k	9	brak danych	nie dotyczy
Polna ^l	1	brak danych	nie dotyczy
Raszei ^m	45	400	12
Strusia ⁿ	47	1156	9
Święcickiego ^o	33 ^p	767	14
Wojewódzka Stacja Pogotowia Ratunkowego	7	nie dotyczy	nie dotyczy
Zakład Medycyny Sądowej ^q	nie dotyczy	nie dotyczy	6 ^r
RAZEM	456	5260	56+1=57 ^a

^a Ambulatorium 73 pułku zmechanizowanego 19 Dywizji Pancерnej (dalej: pz 19 DPanc) na poligonie w Biedrusku.

^b Punkt medyczny dla wojsk na poligonie.

^c Wejście od ul. Garbary 17.

^d Rannych tych przyjmowano bez jakiegokolwiek ewidencji, zob. AIPN, sygn. PN BU 0749/12, s. 88, gdzie pada liczba 98 hospitalizowanych w ambulatorium Szpitala im. Raszei.

^e Przychodnia Chirurgiczna (w 1956 r. wejście od strony ul. Walki Młodych 7). Istnieje fotografia przedstawiająca przywożenie rannych do tej przychodni, zob. Z. Kościański, *Pamiętajmy o uczestnikach Poznańskiego Czerwca 1956 roku*, „Otwarta Szkoła” 6 (101), czerwiec 2002, s. 15.

^f Poradnia Chirurgiczna.

^g Izba chorych Oficerskiej Szkoły Wojsk Pancерnych i Zmechanizowanych, ul. Wojska Polskiego.

^h Szpital Ministerstwa Spraw Wewnętrznych przy ul. Łąkowej (od 1973 r. przy ul. Dojazd).

ⁱ Państwowy Szpital Kliniczny nr 4 Akademii Medycznej im. W. Degi (Instytut Rehabilitacji i Ortopedii) przy ul. 28 Czerwca 1956 oraz Szpital Ortopedyczny im. I. Wierzejewskiego przy ul. Gąsiorowskich, w obu tych szpitalach nie ma już dokumentacji z 1956 r., trudno więc ustalić, który konkretnie szpital hospitalizował rannych.

^j Państwowy Szpital Kliniczny nr 1 Akademii Medycznej im. I. Pawłowa (obecnie Frzemienienia Pańskiego) przy ul. Długiej.

^k Szpital Kolejowy PKP przy ul. Elizy Orzeszkowej.

^l Szpital Ginekologiczno-Położniczy przy ul. Polnej (Szpital Kliniczny nr 3 Akademii Medycznej)

^m Szpital Miejski im. F. Raszei przy ul. Adama Mickiewicza.

ⁿ Szpital Miejski im. J. Strusia przy ul. Szkolnej.

^o Państwowy Szpital Kliniczny nr 2 Akademii Medycznej im. H. Święcickiego przy ul. Stanisława Przybyszewskiego. O działalności Kliniki Neurochirurgii podczas Poznańskiego Czerwca, zob. W. Kukła, *Z dziejów poznańskiej neurochirurgii*, Poznań 1998.

^p Liczba osób, które trafiły do Państwowego Szpitala Klinicznego nr 2 im. H. Święcickiego, z niniejszego wykazu pokrywa się z liczbą podawaną przez ówczesną prasę, por. T. Hof-

man (jh), *Tam, gdzie życie zmagало się ze śmiercią*, „Gazeta Poznańska” 165, 10 VII 1956, s. 5.

⁹ Zakład Medycyny Sądowej Wydziału Lekarskiego Akademii Medycznej przy ul. Heliodora Świecickiego.

⁷ Liczba 6 dotyczy tylko osób przywiezionych bezpośrednio z ulic miasta i nieodnotowanych w żadnych innych dokumentacjach medycznych.

⁸ Nie udało się ustalić, gdzie było ciało Jakuba Czekaja.

Źródła: AAN, PZPR, sygn. 237/V-274, Sekretariat — wypadki poznańskie, „Ocena wydarzeń poznańskich”, s. 56; AIPN, sygn. IPN BU 0749/12; AWL nr 2 we Wrocławiu, „Książka Główna Izby Przyjęć”; „Główna księga przyjęć” od 4 IV 1956 r. do nr. 3030 Szpitala Miejskiego im. F. Raszei; „Księga główna chorych” (t. 2) Państwowego Szpitala Klinicznego nr 1 im. I. Pawłowa (obecnie Przemienienia Pańskiego) za okres od 15 III 1953 r. do 11 VIII 1956 r.; „Księga zgonów” z lat 1953–1963 Państwowego Szpitala Klinicznego nr 1 im. I. Pawłowa (obecnie Przemienienia Pańskiego); „Księga główna chorych” za okres od 14 I 1956 r. do 30 VIII 1956 r. Państwowego Szpitala Klinicznego nr 2 im. H. Świecickiego; „Księga główna przyjęć od nr 4521 do 6010” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia; „Książka zmarłych od 1.01.1955 r. do 30.12.1956 r.” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia; *Po obu stronach barykady. Wojska Polskie w Poznaniu 1956 w dokumentach*, oprac. E. J. Nalepa, Warszawa 1998; A. Ziemkowski, *Poznański Czerwiec 1956. Relacje uczestników*, s. 706–718.

W przypadku rannych stworzyłem imienny wykaz 384 osób, które odniosły obrażenia w związku z Poznańskim Czerwcem. W liczbie tej jest 264 osób rannych w wyniku postrzałów i 121 rannych w inny sposób (otarcie, złamanie, rany cięte, skaleczenia). Spośród tych 121 rannych, w 18 przypadkach nie udało się ustalić rodzaju odniesionej rany. Oprócz tego odnalazłem ślady po 72 bezimiennych przypadkach zranień, co daje liczbę 456 rannych. Oficjalne dokumenty ówczesnych władz mówią o 575 rannych, lecz liczba ta nie jest ścisła, gdyż niektórzy ranni w obawie przed konsekwencjami nie zgłosili się do szpitali⁷¹.

Według zebranych danych 248 osobom udzielono pomocy ambulatoryjnej⁷², a 136 osób hospitalizowano w szpitalach. W tydzień po wydarzeniach, 6 lipca 1956 r., w poznańskich szpitalach pozostawało 86 osób. Do listopada 1956 r. zmarły cztery ranne osoby. Ostatni ranny opuścił szpital 22 grudnia 1956 r. Należy jednak pamiętać, że wiele osób zostało kalekami na całe życie — mieli amputowane nogi, ręce, palce, usunięte organy wewnętrzne, usunięte fragmenty czaszki, byli sparaliżowani, mieli niedowłady kończyn, żyli z odłamkami i pociskami w ciele. Wielu młodych ludzi otrzymało renty inwalidzkie. Duża część rannych znalazła się po wydarzeniach w sanatoriach psychiatrycznych w Kościanie i w Gnieźnie, część była rehabilitowana w klinikach ortopedycznych.

Stanowczo odrzucam pojawiającą się w literaturze tezę o fałszowaniu dokumentacji szpitalnej przez lekarzy, co miało wpływać na ustalenie liczby zabitych i rannych. Żaden lekarz nigdy nie wspominał o tym fakcie w licznych publikowanych relacjach. Również rodziny rzekomo „ukrytych” wówczas ofiar nigdy się nie ujawniły. Wersję fałszerstwa każą

⁷¹ AIPN Po, sygn. IPN Po 05/25, s. 42.

⁷² Akta Prokuratury Generalnej mówią o 275 ambulatoryjnych przypadkach, AAN, Prokuratura Generalna, sygn. 1634, s. 257.

też odrzucić wyniki analizy ksiąg medycznych. Osoby usunięte przeze mnie z listy zabitych zmarły śmiercią naturalną lub z powodu choroby w trakcie trwania zajęć, zostały przyjęte do szpitali na grubo przed wydarzeniami Poznańskiego Czerwca. W tej sytuacji próba fałszowania dokumentacji szpitalnej wymagałoby przepisywania całych ksiąg, które zaczynały się np. w styczniu, na pół roku przed wydarzeniami. Innym argumentem podnoszonym na rzecz tezy o fałszerstwach w dokumentacji medycznej jest twierdzenie, że zamiast postrzałów wpisywano zawał serca lub skręcenie nogi. Wedle moich ustaleń było tylko kilka takich przypadków i jeżeli faktycznie w ten sposób zatajano udział w wydarzeniach, to było to zjawisko marginalne. Badania nie potwierdziły też legend o egzekucjach uczestników, masowych grobach, rozstrzelaniu żołnierzy, którzy odmówili wykonania rozkazu, o dobijaniu rannych przez żołnierzy Armii Czerwonej mającej pacyfikować Poznań.

Ustalenie ostatecznej liczby rannych jest także trudne ze względu na niespójną kwalifikację ran. Po tylu latach trudno ustalić, czy lekka rana cięta miała faktyczny związek z Poznańskim Czerwcem. W historiografii widoczna jest stała tendencja do powiększania liczby rannych i zabitych. E. Makowski twierdził, że liczba ponad tysiąca rannych nie jest zawyżona⁷³, a Ziemkowski był zdania, że z pomocy ambulatoryjnej skorzystało około 900 łżej rannych⁷⁴. Jeżeli dodać 575 rannych ujętych w oficjalnych dokumentach, otrzymujemy ogromną liczbę prawie 1500 rannych. Makowski pisał, że część rannych otrzymała pomoc w gabinetach lekarskich poza społeczną służbą zdrowia⁷⁵. Nie znamy jednak liczby prywatnych gabinetów, w których — według Jarosława Maciejewskiego — opatrzone większość z 900 rannych⁷⁶, co stawia pod znakiem zapytania te tezy, a liczba 900 rannych wydaje się mocno zawyżona.

Podobnie jest z zabitymi. Tu też autorzy swobodnie operują liczbami i mamy do czynienia z rozbieżnością od 55 do 113 ofiar. W przebadanych archiwach nie ma jednak żadnych śladów pozwalających na ustalenie większej niż 57 osób liczby zabitych z dopuszczeniem tolerancji błędu od 1 do 3 przypadków, a liczba rannych przypuszczalnie nie przekroczyła 650 osób.

⁷³ E. Makowski, *Poznański Czerwiec 1956 — pierwszy bunt*, s. 172.

⁷⁴ A. Ziemkowski, *Ofiary i straty ludzkie* (wyd. 2), s. 123.

⁷⁵ E. Makowski, *Poznański Czerwiec 1956 — pierwszy bunt*, s. 172.

⁷⁶ J. Maciejewski, *Po dwudziestu pięciu latach*, w: *Poznański Czerwiec 1956*, wyd. 2, s. 15.

Tabela 2. Wykaz osób, które zginęły lub zmarły z ran w wyniku wydarzeń Poznańskiego Czerwca

Lp.	Nazwisko i imię	Wiek	Zawód	Miejsce pracy, nauki lub służby	Data zgonu	Miejsce aktualnego pochówku (stan na 2006 r.)	Numer aktu zgonu	USC
1	Roman Bentke	18	uczeń technikum	klasa 1 Technikum Łączności nr 1 Ministerstwa Łączności, Wydział Przenoszenia	28 VI 1956	Lutycka ^a , pole św. Michała, rząd 5, grób nr 24 ^b	886/56	Stare Miasto
2	Henryk Błażej	16	uczeń tokarski	Zasadnicza Szkoła Zawodowa Centralnego Urzędu Szkolenia Zawodowego przy ul. Inżynierskiej	8 VII 1956	Bluszczowa ^c , pole NM, rząd 17, grób nr 2	505/56	Grunwald
3	Sylwester Boroń	25	główny technolog	Wojewódzka Fabryka Metalowa „Żelazo-Chrom” w Wolbromiu	28 VI 1956	Skala k. Ojcowa ^d , strona lewa, rząd 4, grób 1 od prawej ^e	891/56	Stare Miasto
4	Zdzisław Braun	26	kierowca	—	28 VI 1956	Junikowo ^f pole 10/2, rząd 4, grób nr 120	422/56	Jeżyce
5	Walenty Cieślik	20	pracownik fizyczny	Rzeźnia Miejska	28 VI 1956	Cytadela ^g	384/56	Jeżyce
6	Jakub Czeka	21	rolnik	szeregowy 10 Wielkopolskiego Pułku Korpusu Bezpieczeństwa Wewnętrznego, woźnica w plutonie gospodarczym, jednostka nr 1669	28 VI 1956	Żębocin ^h , pole 1 z lewej, rząd 5, grób 2 od prawej	889/56	Stare Miasto
7	Michał Dąbrowicz	23	inspektor produkcji	Poznańskie Zjednoczenie Robót Ładowo-Inżynierskich Budownictwa Przemysłowego; student zaoczny Wydziału Mechanicznego Politechniki Poznańskiej	28 VI 1956	Środa Wielkopolska ⁱ , sektor I/68, strona lewa, rząd 4, grób 7 — (rząd i grób należy liczyć od drugiego grobowca z czerwonej cegły)	385/56	Jeżyce

^a Cmentarz parafii pw. św. Jana Vianneya przy ul. Lutyckiej w Poznaniu.

^b Jest to numeracja z księgi cmentarnej, a nie pozycja grobu w rzedzie.

^c Cmentarz parafii pw. Bożego Ciała przy ul. Bluszczowej w Poznaniu.

^d Cmentarz parafii pw. św. Mikołaja przy ul. Krakowskiej w Skale k. Ojcowa.

^e Rzędy należy liczyć od strony kaplicy w kierunku bramy wejściowej.

^f Cmentarz Komunalny nr 2 Poznań–Junikowo.

^g Cmentarz Bohaterów Polskich na Cytadeli Poznańskiej.

^h Cmentarz parafii pw. św. Stanisława Biskupa w Żębocinie.

ⁱ Cmentarz Parafii Kolegiackiej pw. Wniebowzięcia NMP w Środzie Wielkopolskiej.

Lp.	Nazwisko i imię	Wiek	Zawód	Miejsce pracy, nauki lub służby	Data zgonu	Miejsce aktualnego pochówku (stan na 2006 r.)	Numer aktu zgonu	USC
8	Kazimierz Dutkiewicz	17	elektromonter	Wydział Sieci Miejskiego Przedsiębiorstwa Komunikacyjnego (MPK)	28 VI 1956	Górczyn ¹ , strona prawa, pole Ib, rząd 5, grób 8	457/56	Grunwald
9	Bronisław Falasa	22	pomocnik maszynisty	szeregowy 6 kompanii 1 batalionu piechoty zmotoryzowanej 27 pułku zmechanizowanego 10 Sudeckiej Dywizji Pancerniej 2 Korpusu Pancernego (służył w Strzegomiu)	28 VI 1956	Stary Węgliniec ^k , drugie pole, rząd 3, grób 2 od lewej	890/56	Stare Miasto
10	Ryszard Ficek	21	słuchacz szkoły wojskowej	kaprał podchorąży Oficerskiej Szkoły Wojsk Pancernych i Zmechanizowanych w Poznaniu, słuchacz III r.	7 VII 1956	Cytadela	501/56	Grunwald
11	Tadeusz Franke	31	uciniacz pilników, szofer	—	28 VI 1956	Junikowo, pole 10/2, rząd 4, grób nr 93	484/56	Grunwald
12	Bogdan Frankowski	22	oficer techniczny operacyjnych Sekcji I Wydziału IX, radiotelegrafista	chorąży WUdsBP w Poznaniu	28 VI 1956	Cytadela	376/56	Jeżyce
13	Andrzej Gliński	15	uczeń	Technikum Łączności	28 VI 1956	Cytadela	372/56	Jeżyce
14	Kazimierz Graja	31	oficer szkoleniowy Sekcji II Wydziału Kadr i Szkolenia	porucznik WUdsBP w Poznaniu	28 VI 1956	Cytadela	375/56	Jeżyce
15	Henryk Grześkowiak	24	pracownik fizyczny	Poznańskie Zakłady Przemysłu Piekarniczego, pomocnik fizyczny w dziale transportu	28 VI 1956	Miłostowo ^l , pole 7/20, rząd 11, grób nr 319	471/56	Grunwald

¹ Cmentarz Górczyński — cmentarz parafii pw. Matki Boskiej Bolesnej przy ul. Piotra Ściegiennego w Poznaniu.

^k Dawny cmentarz parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa u zbiegu ul. Głównej i ul. Marii Konopnickiej w Starym Węglińcu.

^l Cmentarz Komunalny nr 1 Poznań-Miłostowo.

Lp.	Nazwisko i imię	Wiek	Zawód	Miejsce pracy, nauki lub służby	Data zgonu	Miejsce aktualnego pochówku (stan na 2006 r.)	Numer aktu zgonu	USC
16	Andrzej Hoppe	18	uczeń słusarski	Zasadnicza Szkoła Zawodowa Centralnego Urzędu Szkolenia Zawodowego przy ul. Inżynierskiej	28 VI 1956	Jeżyce ^m , strona lewa, rząd L47, grób 5	379/56	Jeżyce
17	Zygmunt Izdebný	26	wartownik	kapral WUdsBP w Poznaniu	28 VI 1956	Cytadela	166/56	Wilda
18	Czesław Jackowski	41	?	W-8 Zakładów im. Józefa Stalina Poznań ⁿ	11 XI 1956	Bluszczowa, pole NM, rząd 19, grób nr 27	1454/56	Stare Miasto
19	Zbigniew Janczewski	20	technik, technolog obróbki cieplnej	absolwent Technikum Budowy Taboru Kolejowego Ministerstwa Przemysłu Maszynowego ^o	28 VI 1956	Cytadela	474/56	Grunwald
20	Jerzy Jankowiak	16	uczeń szklarski	zakład szklarski Franciszka Letkiewicza przy ul. 23 Lutego 8	28 VI 1956	Górczyn, strona prawa, pole IV, 3 rząd za 10 gan-kiem ^p , grób 39	477/56	Grunwald
21	Roman Jankowski	43	rzemieślnik specjalista	Oddział Elektrotechniczny Zakładów Naprawczych Taboru Kolejowego (dalej: ZNTK)	28 VI 1956	Bluszczowa, pole NM, rząd 17, grób nr 12	879/56	Stare Miasto
22	Zbigniew Joachimiak	28	technik kreślarz	do marca 1955 r. w Poznańskiej Fabryce Maszyn Żniwnych	28 VI 1956	Junikowo, pole 10/2, rząd 4, grób nr 105	177/56	Wilda
23	Władysław Kaczmarek	26	ślusarz	pomocnik traktorzysty w Zakładach Mięśnych w Poznaniu	28 VI 1956	Cytadela	381/56	Jeżyce
24	Seweryn Kapitan	18	uczeń-robotnik	Państwowy Monopol Tytoniowy	28 VI 1956	Junikowo, pole R26a-02-4	465/56	Grunwald
25	Zenon Kliche ^q	17	uczeń	—	28 VI 1956	Junikowo, pole 3/8, rząd 7, grób nr 264	485/56	Grunwald

^m Cmentarz parafii pw. Chrystusa Dobrego Pasterza przy ul. Nowina w Poznaniu (dawny cmentarz parafii pw. Najświętszego Serca Jezusa i św. Floriana).

ⁿ Zakłady im. Józefa Stalina Poznań (dalej: ZISPO) to w latach 1949–1956 nazwa Zakładów Przemysłu Metalowego H. Cegielski w Poznaniu.

^o 29 czerwca 1956 r. miał stawić się w szkole po odbiór nakazu pracy w ZISPO.

^p Ganek jest to alejka z dwoma rzędami grobów.

^q W związku z obchodami 50 rocznicy Poznańskiego Czerwca wyremontowano część nagrobków. Grób Zenona Kliche na nowej płycie ma błąd w nazwisku — „Klihe”.

Lp.	Nazwisko i imię	Wiek	Zawód	Miejsce pracy, nauki lub służby	Data zgonu	Miejsce aktualnego pochówku (stan na 2006 r.)	Numer aktu zgonu	USC
26	Leon Klój	16	uczeń tokarski	Zakład Remontowo-Montażowy Przemysłu Mleczarskiego, ul. Jakuba Krotowskiego-Krauthofera 22	28 VI 1956	Górczyn, strona prawa, pole Ib, rząd 6, grób 21	472/56	Grunwald
27	Czesław Kłós	46	ślusarz	ZNTK	28 VI 1956	Miłostowo, pole 7/20, rząd 11, grób nr 320	489/56	Grunwald
28	Stanisław Kołdon	24	radiooperator	Stacja Obsługi Radiotechnicznej w Pile	28 VI 1956	Junikowo, pole 10/2, rząd 4, grób nr 106	627/56	Jeżyce
29	Jan Kowalczyk	39	pomocnik palacza	Poznańskie Zakłady Przemysłu Spirytusowego przy ul. Bóżnica	28 VI 1956	Górczyn, strona prawa, pole Ib, rząd 6, grób 18	881/56	Stare Miasto
30	Franciszek Krystek	31	starszy referent operacyjno-sledczy Sekcji Dochodzeniowej	starszy sierżant MO, Komenda Dzielnicowa MO Nowe Miasto w Poznaniu	17 X 1956	Luboń k. Poznania [†] , pole N2, grób 123, kwatera 2 od lewej, rząd 9, grób 8	1341/56	Stare Miasto
31	Marian Kubiak	19	monter telekomunikacyjny	Urząd Telekomunikacyjny	29 VI 1956	Cytadela	388/56	Jeżyce
32	Wiesław Kuźnicki	16	uczeń	klasa Ib Wydziału Młodzieżowego Technikum Geodezyjnego Centralnego Urzędu Geodezji i Kartografii	28 VI 1956	Junikowo, pole 3/6, rząd 7, grób nr 264	167/56	Wilda
33	Franciszek Lipski	53	palacz	ZISPO	28 VI 1956	Cytadela	459/56	Grunwald
34	Roman Makowski	28	kreślarz-konstruktor	starszy inspektor organizacyjny Związku Zawodowego Pracowników Przemysłu Terenowego i Drobnego w Poznaniu	28 VI 1956	Lutycka, pole św. Barbary A, rząd 9, grób nr 1	380/56	Jeżyce
35	Mikołaj Matwieczuk	25	pracownik umysłowy	sekretarz Zarządu Okręgowego Związku Zawodowego Pracowników Przemysłu Terenowego i Drobnego we Wrocławiu	28 VI 1956	Wrocław Osobowice [‡] , Aleja Zasłużonych, pole 42, kwatera 40, rząd 1, grób 15	513/56	Grunwald

[†] Cmentarz parafii pw. św. Barbary przy ul. Cmentarnej w Luboniu k. Poznania.

[‡] Cmentarz Komunalny Wrocław-Osobowice przy ul. Osobowickiej we Wrocławiu.

Lp.	Nazwisko i imię	Wiek	Zawód	Miejsce pracy, nauki lub służby	Data zgonu	Miejsce aktualnego pochówku (stan na 2006 r.)	Numer aktu zgonu	USC
36	Czesław Milanowski	26	inżynier	absolwent Wydziału Elektryczno-Politechniki Poznańskiej	29 VI 1956	Junikowo, pole 3/6, rząd 7, grób nr 257	944/56	Stare Miasto
37	Feliks Niemczewski	45	ślusarz	Wytwórnia Pomocy Naukowych przy ul. Walki Młodych 3	28 VI 1956	Junikowo, pole 3/6, rząd 7, grób nr 259	888/56	Stare Miasto
38	Jan Niemczyk	49	konduktor-rewizor	PKP	29 VI 1956	Junikowo, AZ 3, rząd L, grób 16	468/56	Grunwald
39	Bogdan Nowak	19	kopista off-setowy	Zakłady Graficzne im. Marcina Kasprzaka	28 VI 1956	Jeżyce, strona lewa, rząd L50, grób 34 ¹	467/56	Grunwald
40	Henryk Nowicki	15	uczeń ślusarski	Zasadnicza Szkoła Zawodowa Centralnego Urzędu Szkolenia Zawodowego przy ul. Inżynierskiej	28 VI 1956	Bluszczowa, pole NM, rząd 17, grób nr 6	469/56	Grunwald
41	Leon Ochocki	45	dekorator-tapicer	prywatny warsztat przy ul. Gwardii Ludowej	29 VI 1956	Junikowo, pole 10/2, rząd 5, grób nr 121	421/56	Jeżyce
42	Zdzisław Piskorski	58	mistrz rzeźnicki	pracował u prywatnego przewoźnika Stefana Dąbrowskiego w Poznaniu przy ul. Śniadeckich 12	28 VI 1956	Górczyn, strona lewa, pole III, 4 ganek (10 rząd od Alei Głównej), grób 10	878/56	Stare Miasto
43	Józef Porolniczak	28	pracownik magazynowy	Rzeźnia Miejska	28 VI 1956	Junikowo, pole R31/3, rząd 2 ^u , grób nr 4	887/56	Stare Miasto
44	Jerzy Przybylski	29	tokarz rzemieślnik	Oddział Mechaniczny ZNTK	28 VI 1956	Junikowo, pole 10/2, rząd 4, grób nr 96	481/56	Grunwald
45	Józef Pudys	25	pracownik fizyczny	Zjednoczone Zakłady Rowerowe, Poznańskie Zakłady nr 7 przy ul. Garbary 8, pracownik fizyczny w transporcie wewnętrznym	28 VI 1956	Górczyn, strona prawa, pole Ib, rząd 5, grób 14	464/56	Grunwald
46	Leszek Raś	26	technik budowlany	Zjednoczenie Instalacji Sanitarnych i Elektrycznych Budownictwa Miejskiego; student Wydziału Elektrycznego Politechniki Poznańskiej	28 VI 1956	Cytadela	473/56	Grunwald

¹ Cztery grób od bramy na wysokości ul. Augustyna Szamarzewskiego.

^u Jest to osobny rząd na północnym skraju pola.

Lp.	Nazwisko i imię	Wiek	Zawód	Miejsce pracy, nauki lub służby	Data zgonu	Miejsce aktualnego pochówku (stan na 2006 r.)	Numer aktu zgonu	USC
47	Alfred Rau	16	uczeń, ślusarz	pomocnik ślusarski w Poznańskim Przemysłowym Zjednoczeniu Budownictwa, warsztaty przy ul. Kopanina; uczeń II klasy Technikum Budowlanego	28 VI 1956	Poznań Krzyżowniki ^v , kwatery V, rząd 6, grób 14 (nr grobu — 260)	885/56	Stare Miasto
48	Marian Sępkowski	28	oficer	podporucznik, dowódca plutonu ogniowego baterii moździerzy 120 mm w 73 pz 19 DPanc 2 Korpusu Pancernego	28 VI 1956	Długosiodło ^w , grób 5 po lewej stronie za bramą główną	587/56	Grunwald
49	Ireneusz Sikora	16	starszy woźny	Prezydium Wojewódzkiej Rady Narodowej w Poznaniu	28 VI 1956	Jeżyce, strona lewa, rząd L86, grób 13	475/56	Grunwald
50	Marian Sobalak	32	frezer, ren-cista	W-3 ZISPO	28 VI 1956	Bluszczowa, pole NM, rząd 17, grób nr 7	378/56	Jeżyce
51	Roman Strzałkowski	13	uczeń	Szkoła Podstawowa nr 40	28 VI 1956	Junikowo, pole R23, grób nr 34	374/56	Jeżyce
52	Wacław Toma	29	kowal	ZISPO	28 VI 1956	Cytadela	470/56	Grunwald
53	Paweł Wasylik	47	piekarz	prywatny zakład	28 VI 1956	Warszawa ^v , strona lewa, linia 11, grób nr 41	428/56	Jeżyce
54	Kazimierz Wieczorek	25	konduktor	MPK	28 VI 1956	Junikowo, pole 3/8, rząd 7, grób nr 259	552/57	Stare Miasto
55	Jan Witkiewicz	35	robotnik	PKP	28 VI 1956	Junikowo, pole 3/8, rząd 7, grób nr 261 ^z	946/56	Stare Miasto
56	Feliks Wojewódzki	18	frezer	Poznańska Fabryka Maszyn i Urządzeń przy ul. św. Michała	28 VI 1956	Cytadela	480/56	Grunwald
57	Mieczysław Wysocki	24	grabarz	cmentarz parafii pw. Matki Boskiej Bolesnej	28 VI 1956	Górczyn, Aleja Główna, strona prawa (na wysokości pola IV), grób 19	476/56	Grunwald

^v Cmentarz parafii pw. Imienia Maryi przy ul. Braniewskiej w Poznaniu.

^w Cmentarz parafii pw. św. Rocha w Długosiodle.

^z Tzw. „stary cmentarz” przy ul. Fosa, należący do Zarządu Cmentarzy Służewskich parafii pw. św. Katarzyny w Warszawie.

^z W filmie dokumentalnym pt. *Remanenty Czerwcowe*, reż. Grzegorz Braun (1996), prod. „Prasa i Film” dla Programu 1 TVP SA, błędnie podano, że grób Jana Witkiewicza nie istnieje.

Źródła (tabela 2): AWL nr 2 we Wrocławiu, „Książka Główna Izby Przyjęć” nr 3/1956, za okres od 9 VI 1956 r. do 7 IX 1956 r., od nr. 2595 do 3987, sygn. 423/12942/65/81, półka A/25/1416; „Główna księga przyjęć” od 4 IV 1956 r. do nr. 3030 Szpitala Miejskiego im. F. Raszei; „Księga główna chorych” (t. 2), Państwowego Szpitala Klinicznego nr 1 im. I. Pawłowa (obecnie Przemienienia Pańskiego) za okres od 15 III 1953 r. do 11 VIII 1956 r.; „Księga zgonów” z lat 1953–1963 Państwowego Szpitala Klinicznego nr 1 im. I. Pawłowa (obecnie Przemienienia Pańskiego); „Księga główna chorych” za okres od 14 I 1956 r. do 30 VIII 1956 r. Państwowego Szpitala Klinicznego nr 2 im. H. Święcickiego; „Księga główna przyjęć od nr 4521 do 6010” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia; „Książka zmarłych od 1.01.1955 r. do 30.12.1956 r.” Szpitala Miejskiego im. J. Strusia; „Księga zgonów” za okres od 15 VI 1953 r. do 5 IV 1960 r. parafii pw. św. Anny przy ul. Bolesława Limanowskiego w Poznaniu, rok 1956; „Księga zgonów” Parafii Kolegiackiej pw. Wniebowzięcia NMP w Środzie Wielkopolskiej, rok 1956; „Księga zgonów” parafii pw. Matki Boskiej Nieustającej Pomocy i św. Marii Magdaleny, Kolegiata Farna, rok 1956; „Księga zgonów” parafii pw. św. Jana Vianneya przy ul. Podlaskiej w Poznaniu, rok 1956; „Księga zgonów” parafii pw. św. Mikołaja w Skale k. Ojcowa, rok 1956; „Księga zgonów” parafii pw. św. Rocha w Długosiodle, rok 1956; „Księga zgonów” parafii pw. św. Stanisława Biskupa w Żębocinie, rok 1956; „Księga zgonów” za lata 1949–1959 parafii pw. Chrystusa Króla przy ul. Ostatniej w Poznaniu, rok 1956; „Księga zgonów” za lata 1949–1961 parafii Archikatedralnej pw. św. Apostołów Piotra i Pawła, rok 1956; „Księga zgonów” za lata 1949–1971 parafii pw. Matki Boskiej Częstochowskiej przy ul. Naramowickiej w Poznaniu; „Księga zgonów” za lata 1951–1956 parafii pw. św. Michała Archanioła przy ul. Stolarskiej w Poznaniu, t. 3, rok 1956; „Księga zgonów” za lata 1953 (od nr. 1) – 1957 (do nr. 35) parafii pw. Matki Boskiej Bolesnej przy ul. Głogowskiej w Poznaniu, rok 1956; „Księga zgonów” za lata 1954–1956 parafii pw. św. Marcina przy ul. św. Marcina w Poznaniu, rok 1956; „Księga zgonów” za lata 1955–1956 parafii pw. Zmartwychwstania Pańskiego przy ul. Dąbrówki w Poznaniu, rok 1956; „Księga zgonów” za lata 1955–1961 parafii pw. św. Trójcy przy ul. 28 Czerwca 1956 r. w Poznaniu, rok 1956; „Księga zgonów” za lata 1956–1957 parafii pw. Bożego Ciała przy ul. Strzeleckiej w Poznaniu, t. 17, rok 1956; „Księga zgonów” za lata 1956–1959 parafii pw. Najświętszego Serca Jezusa i św. Floriana przy ul. Kościelnej w Poznaniu, rok 1956; „Księga zgonów” za lata 1956–1962 parafii pw. św. Krzyża przy ul. Częstochowskiej w Poznaniu, rok 1956; Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Grunwald, „Księga zgonów” 1956, Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej Poznań Grunwald, t. 1 (nr. 1–500), t. 2 (nr. 501–998), Akta zbiorowe, w: Prezydium Dzielnicowej Rady Narodowej USC Poznań Grunwald, skoroszyt 1 (nr. 301–570), skoroszyt 2 (nr. 571–960); Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Jeżyce, „Księga zgonów” odpis, 1956 t. 1 (nr. 1–500), 1956 t. 2 (nr. 501–748), „Księga zgonów”, rok 1956, t. 2 (nr. 356–600), t. 3 (nr. 601–748); Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Stare Miasto, „Księga zgonów”, rok 1956, t. 2 (nr. 501–1000), tom 3 (nr. 1001–1500), „Księga zgonów”, rok 1957, t. 2 (nr. 501–1000), „Akta zbiorowe do księgi zgonów” za rok 1956, t. 3, t. 4; Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Wilda, „Księga miejscowa zgonów”, t. 1 (nr. 1–343), Akta zbiorowe USC w Poznaniu Dzielnica Wilda do księgi zgonów za rok 1956 (do nr. 343), t. 1; Archiwum USC w Poznaniu, USC Poznań Nowe Miasto, „Księga zgonów” od nr. 1 do nr. 235, Akta zbiorowe USC Poznań Nowe Miasto, rok 1956, t. 1; AIPN, sygn. IPN BU 0749/12; AIPN, sygn. IPN BU 0749/15; Archiwum Zarządu Uniwersum* Spółdzielnia Pracy w Poznaniu przy ul. Woźnej,teczka „Poznański Czerwiec 1956 r.”; „Kartoteka Cmentarza Bohaterów Polskich na Cytadeli Poznańskiej” w Zakładzie Usług Parkowo-Leśnych na Cytadeli Poznańskiej; Kartoteka kartkowa w biurze cmentarza parafii pw. św. Jana Vianneya przy ul. Lutyckiej w Poznaniu oraz „Księga cmentarna” w biurze parafii pw. św. Jana Vianneya przy ul. Podlaskiej w Poznaniu; „Księga ewidencyjna pochówków Cmentarza Górczyńskiego” — cmentarza parafii pw. Matki Boskiej Bolesnej przy ul. Piotra Ściegiennego w Poznaniu obejmująca okres 1956–1958; „Księga ewidencyjna pochówków Cmentarza Komunalnego nr 1 Poznań-Miłostowo” przy ul. Kępa w Poznaniu, oryginalna księga z 1956 r. obejmująca okres 28 VII 1953 – 16 III 1984 oraz kopia z okresu 28 VII 1953 – 27 XI 1973; „Księga ewidencyjna pochówków Cmentarza Komunalnego Wrocław-Osobowice” przy ul. Osobowickiej we Wrocławiu; „Księga ewidencyjna pochów-

ków obejmująca okres od 23 X 1946 r. do stycznia 1969 r. cmentarza parafii pw. Bożego Ciała” przy ul. Bluszczowej w Poznaniu; „Księga ewidencyjna pochówków z lat 1950–1957 i 1991–1993 Cmentarza Komunalnego nr 2 Poznań–Junikowo” przy ul. Grunwaldzkiej w Poznaniu; „Księga ewidencyjna pochówków cmentarza parafii pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa i św. Floriana w Poznaniu” (obecnie parafii pw. Chrystusa Dobrego Pasterza) przy ul. Nowina w Poznaniu, s. 162–163 (nr. 956–957); „Księga zmarłych Zarządu Cmentarzy Służewskich Rzymskokatolickiej Parafii pw. św. Katarzyny w Warszawie”, księga „starego cmentarza” przy ul. Fosa.